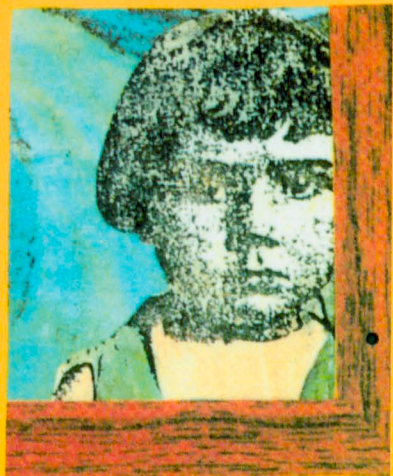

כוכבה (סטלה) צור
האהבה לא תמוט

כוכבה (סטלה) צור

האהבה לא תמוט

סיפורה של אנטישמית בגטו, קומוניסטית במנזר,
קוסמופוליטית בקרב העם הנבחר, רודפת שלום, צדק ואהבה
ומנצחת באהבה.

2005, ירושלים: הספרייה

Kochava (Stella) Tzur: Love never faileth

עריכה והבאה לדפוס: שונית כהן

עיצוב עטיפה: איילת בר-נוי

ציור עטיפה: ברברה פאוליש

גרפיקה: אושרית נויפלד

הדפסה: דפוס איכות, המסילה 18, נשר. טלפון: 04-8202828

כל הזכויות שמורות לכוכבה (סטלה) צור, שביל ירושלמי 60ג, נוה-יוסף,

חיפה. טל': 04-8327262

כותרת הספר מתוך: האיגרת הראשונה אל הקורנתיים יג 8

הדפסה תשס"ו, 2005

אני מודה לאלוהים על שנתן לי
הורים נפלאים ומשפחה אוהבת,
על מורי, ידידי ומצילי,
ועל שכניי היקרים - כמשפחה הם לי.

הקדמה

את הגרסה הראשונה של ספר זה כתבתי בשנת 1960 בפולין. האם כרמלה, מדריכתי הראשונה במנזר, ביקשה שאכתוב את סיפורי. הזיכרונות היו אז טריים במוחי, ואני רציתי לספר את סיפורי ואת סיפורה של משפחתי, סיפורם של יהודים המחפשים את דרכם.

הגרסה השנייה של הספר, באנגלית, נכתבה כבר בישראל. היא תורגמה מפולנית בידי שכנתי דאז וידידתי היקרה, אליסיה ארבל. כתבתי אותה כי רציתי להסביר לידידי בארץ את דרכי; אך לא פחות מכך - כי היה לי חשוב לספר וליידע כי לא "כל הפולנים היו אנטישמיים", כפי שרבים בארץ סוברים.

הגרסה העברית שלפניכם נכתבה עבור שכניי, שבנדיבותם ובעדינותם היו לי כמו בני משפחה מסורים ביותר, ועבור ידידי, שתמיד לצדי. בתקופת לימודי באוניברסיטת חיפה זכיתי ללמוד אצל פרופ' ואגו; הוא אהב לומר שתחביבו הוא שבירת דעות-קדומות. אני מקווה שספר זה יתרום לשבירתן של דעות-קדומות אחדות, כי שבירת דעות-קדומות - אלו של זולתי ובייחוד אלו שלי-עצמי - מסבה לי אושר רב. וזאת אאחל גם לקוראיי.

סטלה

איך זה שכוכב אחד
לבד מעז. איך הוא מעז, למען השם.
כוכב אחד לבד.
אני לא הייתי
מעז. ואני, בעצם,
לא לבד.

נתן זך

איך זה שכוכבה אחת לבדה מעיזה

לראשונה פגשתי את סטלה בראשית הקיץ הזה, באחת ממשמרות המחאה של "נשים בשחור", המתקיימות מדי יום שישי בכיכר שלרגלי הגן הבהאי. אישה קטנה, לא צעירה, לבושת שחורים כאלמנה יוונייה, התקרבה לכיכר בצעדים נמרצים, ומיד כשהגיעה, הציעה לכולם מים קרים מבקבוק ותותי-עץ אדומים שקטפה בדרך.

התבוננתי בה מוקסמת, ומיד ידעתי שאותה אני רוצה להכיר. זה לא קרה מיד, רק כעבור שבוע או שבועיים, נעמדתי לצדה במשמרת והתחלנו לשוחח. פתחתי בשאלת גישוש: "איפה את גרה?" סטלה, שכאילו רק ציפתה לשאלה זו, השיבה מיד: "במקום הכי טוב שיש!" זקפתי גבה: "איפה זה?" והיא ירתה: "בנווה-יוסף!" זכרתי כי במדרג השכונות בעיר, שכונה זו אינה נמנית עם שכונות היוקרה, ולכן שאלתי בהיסוס, מדוע שם הכי טוב, וסטלה הסבירה לי את המובן מאליו: "כי שם השכנים הכי טובים, וזה הרי מה שחשוב! וחוץ מזה, יש לי שם נוף נהדר והמון אוויר!" ידעתי שצדקתי בסקרנותי אליה.

מכאן התגלגלה השיחה במהירות: סטלה דיברה על חשיבותם של יחסי שכנות (אישיים ולאומיים), על כך שחשוב לנפץ דעות-קדומות, על לקחי השואה, על כמה שקל - אם רק רוצים - להציל ילדים גוועים ברעב באפריקה ובאסיה. בדרך אגב היא הזכירה ספר זיכרונות שכתבה, שהתפרסם באנגלית ובפולנית, וכששאלתי מדוע לא בעברית, הסבירה שלא נמצא מתרגם. הצעתי את עזרתי, וסטלה במעשיות האופייניות לה שאלה: "אז מתי מתחילים לעבוד?" וביום ראשון כבר נפגשנו, ובמשך שבועות אחדים הוספנו להיפגש בדירתה הנעימה שבנוה-יוסף; סטלה תירגמה מפולנית וסיפרה, האכילה אותי וגם השקתה (בעיקר אייס-קפה), ותמיד כשנפרדנו, לרוב בשעה של אחר-הצהריים, ידעתי שאני היא היוצאת נשכרת, אף שלכאורה היא זו שביקשה את עזרתי. חייה המיוחדים, אישיותה המוסרית, אהבתה השופעת, חריפותה, האנרגיות הבלתי-נדלות ואומץ הלב המדהים לחיות, הם שעושים את המפגש עם סטלה לחוויה מיוחדת במינה.

השבוע, לקראת סיום העבודה, נפגשנו שוב, הפעם בדירתה. סטלה הביאה עוד תצלומים אחדים לספר, ולפתע אמרה: "אני חושבת איך להצחיק את אלוהים." חייכתי אליה וחשבתי לעצמי: הרי את מצליחה להצחיק אותו כל הזמן! ובעצם, מה אני יודעת. (סטלה אומרת שאלוהים נמצא בלב של כל אחד מאיתנו.) אבל אני, כשרק אני נזכרת בכך, סטלה, אני מחייכת חיוך גדול מאוד, כמו ברגע הזה.

באהבה ובתודה,

שונית, עורכת הספר

ערה"ש תשס"ו

מאחורי עץ ערבה – בצילו של הצלב,
הלילה התפרץ בקול מבוהל.
הקול היה יחף – אצבעו על השפתיים,
טלאי צהוב, סחבה על הכתפיים.
מייבב הקול, חולה,
רק לחם יכול את חוליו לרפא.
אך לא נפתחו עם לחם דלתיים,
נמלטו על נפשם כמו גנב.
הירח – כמו שוטר עבר בשמים.
הלך המסכן, עזב... אבל לא נעלם...

פגשתי שיר זה בעיתון פולני בשנת 1945; לא ידוע לי מי מחברו. הוא שב
והופיע בזיכרוני בשלמותו ארבעים שנה מאוחר יותר.
תרגמה לעברית: שושנה רצ'נסקה.

בת ארבע שנים (1929)

This photo presents my daughter
of 4 years of name "Stella".
Photos of me and my wife
I shall send you on request. —

With regards

Yours

Sholem

S. Liberman

Latv. Cezelwanc 18.11.29

משפחתי

סבה של אמי היה בעל אדמות. נחלתו כללה שלושה כפרים בסביבת יאלה פודלסקה, באזור קובילניה, פולין. הוא עצמו מעולם לא עסק בחקלאות ולא הבין בה דבר; הוא החכיר את אדמתו לאיכרים פולנים. פעם התפתה להצעה והחליף את אדמתו הטובה בחלקה גדולה פי שניים, אלא שהאדמה שקיבל ^{היא} היתה ראויה לעיבוד חקלאי, וכך פשט את הרגל.

בנו, סבי אליעזר פרלמן, התגורר בסרנקי, מרחק שישה קילומטרים מהנהר בוג. כמו רבים מיהודי מזרח פולין, הוא נמנה עם החסידים. הוא היה נתון לעניינים שברוח, והקפיד מאוד על החינוך הדתי של ילדיו. עול הבית והפרנסה הוטל על אשתו, אסתר. רק לאחר שאמי סיפרה לי עליה, הבנתי את משמעות הביטוי התנכי "אשת חיל". על-מנת לקיים את הבית מן הבחינה החומרית והרוחנית, היה עליה להיות אשת חיל שכזו. סבתי אסתר איבדה את חייה במלחמת העולם הראשונה, לאחר שהרוסים תפסו אותה שעה שעסקה בהברחת גבינה בגבול רוסיה-גרמניה. היא נידונה למאסר בבית-הסוהר הרוסי, חלתה בשחפת ונפטרה. שתי בנות ובן צעיר היו להם: הבכורה רבקה, האמצעית היתה אמי, גיטל'ה, והצעיר אדם, שנפטר כשהיה בן שמונה-עשרה שנה.

רבקה נישאה לאלתר בקרמן, בעל בית מרזח, וחייה עמו בלושיצה. אמי סיימה ארבע כיתות בית-ספר יסודי (השכלה שהיתה מקובלת באותם ימים), ובגיל עשר ברחה מהבית אל הדוד במורדי. היא לא רצתה לחזור לבית הוריה כי לא יכלה להבין מדוע אלוהים הכל-יכול זקוק לכל-כך הרבה מצוות קטנות. אביה כינה אותה "אפיקורוס". הוא דאג להדליק נרות שבת גם בשמה, כי ידע שהיא לא תעשה זאת. כשהיתה אמא בת שמונה-עשרה היא עברה לגור אצל דודתה בווארשה. הדודה עבדה

כפועלת בבית-חרושת והתגוררה במרתף חשוך וטחוב. באחד הימים, לפני שהדודה שבה מעבודתה, קנתה אמא נייר לבן וציפתה בו את קירות המרתף. כששבה הדודה, היא לא הכירה את "הארמון" שלה. באותה תקופה אמי כבר גיבשה חוכמת חיים משלה: יהיה לה טוב עם אנשים, אם לאנשים יהיה טוב עמה. חוכמת חיים זו הורשה לי אמי, והיא הוכיחה את עצמה היטב במבחן החיים והועילה לי מאוד.

אמא החלה לעבוד ושכרה לה דירה משלה, שהיתה פתוחה תמיד לכול. בערבים התאספו שם ידידים וסעדו יחדיו מחצי כיכר הלחם, שכר עבודתה היומית. הימים היו ימי מלחמת העולם הראשונה, וגדול מהרעב ללחם היה הרעב של אמא לאמת, היא חיפשה אחריה כדי לחיות בשלמות. היא ביקשה להצטרף לכל מיני תנועות - יהודיות ולא יהודיות, ציוניות, שמאליות וימניות, סוציאליסטיות והומניסטיות. בכולן מצאה חיסרון אידיאולוגי כלשהו, והיה לה קשה להשלים עם כך. ידידיה הגדירו אותה כאתיאיסטית, אבל אחד מהם, שהכיר אותה היטב, אמר שאין זה כך, כי באמת, חיפוש האמת היא הדת שלה.

בשנת 1924, הכירה אמא בתיאטרון את סלומון זלברשטיין מלודז'. הוא נראה צעיר מאוד, אף שהיה בוגר ממנה בשש שנים. סלומון היה צעיר אינטליגנטי, ישר ותרבותי. אביו, אברהם, נפטר כשהיה אבא בן ארבע-עשרה. אמו פייגה היתה בעלת-בית טובה, אבל מעולם לא עבדה לפרנסתה. לאחר מות האב נאלצו אבא ואחותו אסתר, שהיתה מבוגרת ממנו בשנתיים, להפסיק את לימודיהם ולעבוד לפרנסת המשפחה ולמימון הלימודים של האחים הצעירים. אסתר עבדה כפקידה במשרד, ונאלצה לשאת עמה, מדי בוקר וערב, את מכונת-הכתיבה הגדולה והכבדה שלה מהבית למשרד ובחזרה.

אבא עבד לפרנסת המשפחה כשליח וכן שלח ידו בעבודות מזדמנות נוספות. בזכות עבודתם של אסתר ואבא הצליח אחיו ילוש, אז בן חמש, לסיים בית ספר למסחר, וברנארד, בן השמונה, נעשה רואה-חשבון. סלה בת העשר היתה למזכירה אצל עורך-דין פולני, והלה בת השנים-עשרה למדה תפירה ופתחה חנות משל עצמה.

פייגה, אם אבי, היתה אישה דתית ושומרת מסורת, וביליל-סדר אחד, כשפתחה את הדלת לאליהו הנביא, התעלפה לראותו מולה עטוף סדין לבן. למחרת חטף אבא מכות מדודו בשל תעלול זה. האירוע ביטא, מן הסתם, את יחסו הספקני של הנער למעשי ניסים. ייתכן שכבר אז ראה אבי את עצמו כאתאיסט.

אבא היה צעיר שופע חיים ויוזמות: הוא אהב ללמוד, לקרוא ולהציג הצגות בחצר הבית, לאחר שעות עבודתו לימד שיעורי גרמנית בתמורה לשיעורים בשפה הרוסית. הוא לימד את עצמו צרפתית ואנגלית בעזרת חוברות ומילונים, והיטיב לכתוב מכתבים; אלה כבשו את ליבה של אמא. למרות שהשכלתה הפורמאלית של אמא היתה מועטת, היא הרבתה לקרוא ספרים וניחנה באינטליגנציה טבעית ובאינטואיציה מפותחת. לפני שהסכימה להצעת הנישואין, נסעה אמא עם ארוסה ללושיצה, עיירה יהודית קטנה, והציגה בפני בעלה לעתיד את דודותיה הזקנות והעניות, בפאותיהן המכוערות. היא מעולם לא חשה קרבה אליהן, אך יושרה חייב אותה להכיר לארוסה את משפחתה כפי שהיא; היא רצתה שידע עוד לפני הנישואין הכול על משפחתה, שלא יחוש עצמו מרומה. אחיותיו של אבא אהבו אותה מאוד, ואף טענו שהיא טובה מדי עבורו ושמוטב לה שלא להתחתן איתו מפני שאינו עוזר בבית. אמא ענתה בביטחון, שהדבר אינו מעיד על תפקודו העתידי כבעל, ושדווקא הוא עשוי להיות בעל טוב.

בדצמבר 1924 הגיעה דודתו של אבא עם בעלה רטקינסקי מפלשתינה, כדי להשתתף בחתונתה של הלה, אחותם. מבלי לשאול לדעתה של ארוסתו, הלך אבא לרב והזמינו לערוך גם את חתונתו. כך קבע עובדה. רק כעבור חודשיים הצליח הזוג הצעיר למצוא לעצמו דירה, בקומה רביעית, והיא כללה חדר אחד גדול, מטבח ומסדרון ארוך. בעשרים ותשעה לנובמבר נולדה בתם - אני.

אמא היתה מאושרת - לו נולד בן זכר, אבי לא היה מרשה למול אותו וסבי היה מת מצער על שנכדו לא נמול. כמקובל בימים ההם היה עלי לשאת את שמה של סבתי אסתר, אבל אבי רצה שאשא שם בינלאומי. הוא מצא במילון שאסתר פירושו כוכב, ובלטינית - סטלה.

ילדותי

הורי חינוכו אותי ברוח "אמיל", ספרו הידוע של ז'ן ז'ק רוסו; הם האמינו שילד נולד "לוח חלק" ואישיותו מתעצבת כתוצר של חינוכו. סיפרו לי שבהיותי בת שנתיים, בעת שאמי יצאה אל שכנה, אכלתי מהחמאה שנשארה על השולחן. כשגילתה זאת אמא היא שאלה אותי מי אכל את החמאה, ואני האשמתי במעשה את הכלב, אלא שלא היה לנו שום כלב... אמא כעסה מאוד וצעקה עלי, ואני, שמאוד לא אהבתי שצועקים עלי, ביקשתי מאמא שתרביץ לי, ורק שלא תצעק עלי. כשאמא גערה בי, הייתי מביטה בעיניה ויכולתי להבחין אם היא "כועסת באמת", או שהיא "סתם צועקת" רק כדי לחנך אותי.

הורי קנו לי את מיטב ספרי הילדים של אותם ימים, וגם הירבו לספר לי על עצמם, על ילדותם וסיפורים אחרים; מעולם לא סיפרו לי סיפורים דמיוניים או מפחידים. הורי גם מעולם לא שיקרו לי ולא הבטיחו לי דבר

שלא יכלו לקיימו. אבי היה בעיני התגלמות החוכמה והצדק, ואמי – פרח יפה שכולו נשיות וטוב-לב.

חצי שנה לאחר שנולדתי חלתה אמי בשחפת, ובמצוות הרופאים היא שהתה חודשים ארוכים, במהלך חמש השנים הבאות, באזור יערות האורן של אוטבוצק, ליד וארשה. אני נלוויתי אליה, כמובן, ואבא בא לבקרנו בכל סוף-שבוע.

בת ארבע הייתי כאשר נפטרה רבקה, אחותה היחידה של אמא. סבי, אבי אמי, בן שבעים ושתיים שנים אז, אדם שמעולם לא נטל תרופות ואפילו לא ביקר מימיו אצל רופא-שיניים, נפטר כעבור שלושה שבועות, מצער. לא הודיעו על כך לאמי, בגלל מחלתה חששו לזעזע אותה, לכן רק סיפרו לה שסבא חולה. נסענו לראותו, ואז נודע לנו על מותו. אמא בכתה מרה, ואני לא ידעתי מדוע. כולם דיברו שם אידיש, ואני לא הבנתי מה אמרו, אבל כשאמי בכתה, בכיתי גם אני, והכול התפלאו על כך.

במשפחתה של אמא ידעו שהיא אינה שומרת-מצוות, אבל לא העזו לשאול אותה על כך, במקום זאת שאלו אותי אם אמא מדליקה נרות שבת. בלושיצה עדיין לא היה חשמל, ואני הסתכלתי על מנורת הנפט התלויה על הקיר, ועניתי: "אמא לא מדליקה נרות, כי אצלנו יש חשמל!" בעמל ובאומץ-לב רב סללה אמא את דרכה לחשיבה עצמאית. היא רצתה לחסוך ממני את הקשיים והמאבקים שעברה היא בדרכה להשתחרר ממורשת משפחתה. היא האמינה שאמצא בכוחות עצמי את דרך-החיים הנכונה. לי לא היה במה להיאבק, כי לא קיבלתי דבר מן המוכן: לא ידעתי מה זו תפילה, לא הכרתי טקסים דתיים, לא שמעתי על אלוהים.

בתקופת שהותנו בכפר נהג אבא להעיר אותי לפנות-בוקר, כדי שאצפה עמו בזריחת השמש (האורכת בפולין שעותיים). הוא גם נהג לקחת אותי

הדודה אסתר, בעלה ובנם יצחק (איז'ו) (1927)

בן דודי איז'ו ואחותו פליציה (1932)

לצפות בקן של נמלים, כדי שאלמד להכיר את יופיו של הטבע ולאהוב אותו. לא עלה בדעתי לשאול על בורא העולם.

נהגנו לשחק יחדיו, ילדים יהודים עם פולנים. לא ידעתי שאני יהודייה, בעיני כולם היינו כולנו ילדים, ואהדתי נתונה היתה תמיד לעניים ביותר שבינינו. כשהייתי בת ארבע, בעת אחד ממשחקינו הציעו לי להיות "המלכה". אני סירבתי, כי רציתי להיות "אמא רגילה עם הרבה ילדים". פעם אחד הילדים שאל אותי אם אני יהודייה או פולנייה, השבתי שאינני יודעת – "אני דיירת של הלמן" (בעל הבית שלנו). בבית-הספר בחרתי להתידד עם ילדות שהיו זקוקות לעזרתי, ילדות עניות או ממשפחות הרוסות.

בבית היו לי רק ספרים טובים. העדפתי את הקריאה בהם על הכנת שיעורי הבית. חובת שיעורי הבית קלקלה לי את ההנאה שבלימוד בבית-הספר, היות שלא הכנתי אותם ופחדתי שאתפס בקלקלתי. ומלבד זאת, בבית-הספר כבר לא הייתי בת יחידה כמו בבית, אלא אחת מרבים.

מאחר שהריפוי של אמא היה יקר, לקח אבא על עצמו עבודה נוספת בערבים, כמזכיר של עורך-הדין נוימן. תודות לכך ניתן היה לרשום אותי לבית-הספר הטוב והיקר בעיר, ביה"ס ע"ש אליזה אוזישקובה (סופרת פולנייה נודעת), שהיה בית-ספר פולני לילדים יהודים. ביום-כיפור הראשון שלי בבית-ספר זה, הביא אותי אבא לבית-הספר כרגיל, הייתי הילדה היחידה שהגיעה ללימודים אותו יום. המחנכת שלנו קונז'ינה (יהודייה שהתנצרה לאחר נישואיה) נאלצה להעסיק אותי בכיתה כל היום, עד שעוזרת-הבית שלנו באה להחזירני הביתה. אבי לא ידע שלא מתקיימים לימודים ביום כיפור.

בשלושת השבועות הראשונים בבית-הספר שובצתי בכיתה ברמה של "חובה", וכיוון שכבר ידעתי קרוא וכתוב הועברתי כעבור זמן קצר

לכיתה א'. כשלמדתי בכיתה ב' פקדה את פולין תקופה של משבר כלכלי. אבי הגיע לבית-הספר כדי לבקש הנחה בשכר הלימוד, כי התשלום עבור לימודי היווה רבע ממשכורתו. כך הייתי התלמידה הענייה ביותר בבית-הספר היקר בעיר. פעם אחת נכנסתי לכיתה ולא סגרתי אחרי את הדלת. ארנה שניצר, בתו של בעל בית-חרושת, לחשה לשכנתה לספסל: "ממתי שוער הבית צריך משרת?" שמעתי, אך לא הגבתי.

באחד הימים כאשר עברנו, אבי ואני, ליד בית-החולים של האחיות הרחמניות, שאלתי את אבא מה פירוש המילים החרותות מעל הכניסה: RES SACRA MISER. אבא תרגם לי: "עני הוא קדוש". חשתי באמת שבמשפט זה. מאז ומתמיד ניסרה בתוכי שאלתה של המשוררת הפולנייה מריה קונופינצה: "אחים, האין אנו אשמים בכך שיאש היתום לא הגיע לאביב, אל קרני השמש? האין לנו חלק באשמת מותו, כמו באשמת מותו של כל חולה שגווע במרתף, מקור או מרעב?" שיר ילדים זה נשמר בזיכרוני עד היום, ותוכחתו חיה עמוק בלבי.

עד לכיתה ג' לא ידעתי דבר על אנטישמיות או על הפליה על רקע של דת, גזע ולאום. לימדו אותנו להיות בני-אדם. חשתי עצמי פולנייה ככולם, במלוא מובן המילה, לא עלתה בדעתי כל אפשרות אחרת. אמא אהבה לשיר, גם שירים יהודיים עצובים. עד היום אני מתרגשת כשאני שומעת שירים אלה בפולנית. בשיריה לא היה זכר לאלוהים, ואני לא יכולתי ליצור לעצמי שום מושג אודותיו.

פרעושית

אהבתי ללכת לבית-הספר, אבל לא כדי ללמוד אלא כדי להשתולל עם הבנות. סטסיה, שומרת בית-הספר כינתה אותי "פרעושית", כי הייתי

ילדה קטנה, שחרחורת וקופצנית. גם בזמן שיעורי הדת, שאליהם איש לא התייחס ברצינות וכולנו קיבלנו בהם בציון "טוב מאוד", צחקנו במשך כל השיעור. בשיעורי הדת לימדה אותנו המורה על "אלוהים, שנמצא בכל מקום". מתוך כך נולד בי הרעיון שאלוהים חייב להיות גדול מאוד, ואני הסתכלתי בבקבוקון הדיו שעל שולחן הכתיבה וחשבתי: איך זה שאלוהים האינסופי יכול להיכנס לבקבוקון כה קטן? שאלתי את המורה על כך, והיא חשבה שאני לועגת לה וכעסה עלי. מתגובתה הבנתי שאין לה מושג על אלוהים ושהוא בעצם לא קיים.

באותה שנה אמרה המחנכת החדשה שלנו, קאלוז'בסקה, שגם עובד-אלילים פרימיטיבי מאמין בדבר-מה: אבן, עץ, או בכל עצם המסמל עבורו כוח-עליון, וזאת משום צורך נפשי עמוק הטבוע באדם. חשתי שיש אמת בדבריה, אך לא התעמקתי בכך. בהזדמנות אחרת סיפרה לנו המחנכת על ביקורה בפולשיה, שם היא ראתה ילדה רעבה שהחזיקה בידה לחמנייה וזבובים רעבים עטו עליה. הילדה היתה כה מורעבת עד שאכלה את הלחמנייה עם הזבובים. סיפור זה הותיר בי רושם חזק של גועל, אך גם הוליד בי רגשי חמלה. החלטתי שבעתיד אלמד חקלאות כדי לעזור בייבוש הביצות של פולשיה, אגור עם תושביה העניים ואלמד אותם לחיות היטב ובתבונה.

כבר כשהייתי בת ארבע החל אבא לחנך אותי: "את הדייסה שתבשלי, את תאכלי" ו"כפי שתציעי את מיטתך, כך תשני בה". הבנתי שאני במו ידיי אבנה את אושרי, ושעתידי תלוי בי. הייתי נחושה להצליח בחיי ולהיות מאושרת: אני חיה רק פעם אחת, ובחיים אלה עלי לעשות הכול כדי להיות מאושרת! חשתי כבר אז שאהיה מאושרת אם אקדיש את חיי לעזרה לאנשים, כך שלא יהיה לי זמן להיטרד מעצמי. ואכן על כך

ביססתי את חיי במשך שמונים שנותיי, ולא טעיתי בבחירתי זו ולא אוכזבתי.

בקיץ 1934 הגיעה אלינו לביקור הדודה מפלשתינה. הביקור התקיים לאחר פרסום "הספר הלבן", ומטרתו היתה לשכנע את המשפחה להגר לפלשתינה. הדודה אסתר אכן שוכנעה בכך, ועל-מנת להכין את ילדיה לנסיעה, שלחה את ילדיה להתחנך בגימנסיה העברית. אבי, לעומת זאת, החליט להגר לבירוויג'אן, "הרפובליקה היהודית" שבברית-המועצות.

בתקופה זו עברנו מדירת החדר שלנו לדירת שני חדרים גדולים ברחוב דובבורצ'קוב. באותה עת למדתי בכיתה ד', ובגלל המרחק הרב מבית הספר, הועברתי לבית-ספר פרטי פחות יקר בסביבה החדשה. פעם הדבקתי בול חסכון מצדו האחורי של הפנקס; לא ידעתי שבעברית וביידיש כותבים מימין לשמאל. שמעתי שילד מכיתתי אומר לחברו שעשיתי זאת משום שאני יהודייה. בכיתי, וכששבתי הביתה שאלתי את אמא אם באמת אני יהודייה. אמא אישרה שאכן כך, אבל הדבר לא הטריד אותי הרבה, ובעצם היה חסר משמעות עבורי. היה עוד עניין שהבדלני מהשאר: בשיעורי הדת, אנו שלוש הבנות היהודיות בכיתה, קיבלנו פטור מהשיעור ושיחקנו בזמן זה בחדר פנוי. לא אהבתי בית-ספר זה, רמת הלימודים בו היתה נמוכה מזו שבבית-הספר הקודם, וגם לא התיידדתי עם אף אחד מהילדים.

בבית שבו גרנו התגוררה גם משפחת ברנדווין. בתם סטפציה היתה צעירה ממני בשנה וחצי, ובחברתה ביליתי עתה את רוב זמני. במלחמת העולם הראשונה לחם אביה בלגיון של פילסוצקי, אחר-כך נעשה מנהל בית-ספר יהודי ממלכתי. ידידיו הציעו לו קידום בקריירה שלו, בתנאי שיתנצר. האב זיהה עצמו כפולני וכאתאיסט, אך סירב להתנצר כדי שלא לפגוע בהוריו. פעם אמרה לי סטפציה: "גם אם ידעתי שאבי יוכל

לנקות את היהודים מכתם היהדות, לא הייתי מוכנה להקריב אותו למען ביטול הדעות-הקדומות כנגד היהודים וחטאיהם". אבל אני חשבתי אחרת, חשבתי שהייתי נכונה להקריב את אבי, אם היה בכך כדי לבטל את כתם האנטישמיות שרובץ על בני עמי.

באחד הימים בדרכי הביתה מבית מורתי, שהתגוררה בקצה השני של העיר, עצר אותי בסמטה צדדית ילד שהיה בוגר ממני בכמה שנים, גבוה וחזק – וצעק אלי בבוז: "יהודייה מלוכלכת". פחדתי מאוד, אבל השבתי לו באומץ: "אתה בעצמך יהודי! לו הייתי יהודייה, הייתי מראה לך!" לשמע דבריי הוא עזב אותי.

דודי ברנארד יצר קשר עם קבוצה של יהודים מאמינים בישוע. הוא טען שעלינו להצטרף אליהם כדי "לגמור עם בעיית היהדות". הוא לא הספיק לעשות זאת והנה פרצה מלחמה. הוא ובני ביתו "בחרו" להגיע למחנה ההשמדה בטרבלינקה כדי שלא למות מרעב, ושם הם "שוחררו" מעול היהדות.

היות שבבית-הספר החדש לא הרגשתי בנוח, הוחזרתי כעבור שנה לבית-הספר הקודם, שם הועסקו מורים בני כל הדתות והעדות. חונכנו בבית-הספר באווירה של שוויון, רצו לחנכנו להיות אזרחים ובני-אדם טובים: אחד בעד כולם וכולם בעד אחד. כאשר בשנת 1936 נחקק בפולין חוק שעל פיו סטודנטים יהודים באוניברסיטה צריכים לשבת בצד שמאל של אולם ההרצאות, עמדנו, כל הילדים והמורים בבית הספר, בעמידת מחאה של חמש שעות. חשבתי שהעניין הסתיים בכך, ולא התעניינתי בכך עוד. לאחר מכן התברר לי שחוק זה היה בתוקף באוניברסיטאות פולין עד לשואה: בצד אחד של האולם ישבו היהודים, ובצד השני – הפולנים.

בחתונת דודתי שהתקיימה בשנת 1936, אמר חתנה של דודתי, כי הוא מודאג מהאפשרות שלא יוכל לקבל רשיון עבודה כרופא (הוא סיים את לימודי רפואה בצ'כיה). ואכן כך היה, אך הם הצליחו להתפרנס הודות לדודתי שעבדה אצל עורך-דין. בתקופת השואה עבד דודי כרופא בגטו, ואף מונה למנהל בית-החולים בגטו לודז'.

נעורים: הרעב לצדק

בתקופה ההיא לא עלה בדעתי שקיימת מדיניות של הגבלות כלפי היהודים, ותחושת הפטריוטיות שלי לא פחתה. אינני זוכרת מתי נודע לי כי אחיה של ואנדה, מורתי הפולנייה, בחר לשבת בצד שמאל של אולם ההרצאות באוניברסיטה, כאות הזדהות עם היהודים. בתגובה לכך, הוא הוכה בראשו ואושפז בבית-חולים לצד סטודנטים יהודים. אבל באותה עת, כאמור, לא התעניינתי במיוחד בכל זה. כאבתי את הסבל הכללי של בני-אדם בעולם ואת העוני בעולם.

בשנת 1938 ראיתי את אמי בוכה, שעה שקראה בעיתונים על הפאשיזם בספרד. היא אמרה שהפשיזם יגיע בסופו של דבר גם אלינו, היא כבר חשה את הצפוי לבוא. בזמנים ההם רווחה בדיחה: היטלר וגרינג עמדו במרפסת ודנו בהבדל שבין טרגדיה וביש-מזל. הם ידעו שהיהודים פקחים, ולכן קראו ליהודי כדי שיעזור להם להשיב על כך. היהודי פחד לדבר, אבל הם הבטיחו לו שכל רע לא יאונה לו. (בימים ההם עוד האמינו להם.) הסביר להם היהודי: ביש-מזל יהיה אם תיפלו מן המרפסת הזו, וטרגדיה – אם לא תפלו ממנה. בדיחה זו הילכה כבר בשנת 1938.

היה בי רעב לצדק חברתי ולפתרון הבעיות הסוציאליות, ובעיות אלה הטרידו אותי יותר מפוליטיקה. כאשר למדנו בבית-הספר על תהליך היווצרות הגשם מאדי מים, התפלאתי על כך שיש אנשים המאמינים שניתן להוריד גשם בתפילה. חשבתי שניתן להסביר הכול בצורה מדעית, ושאנשים שאינם מכירים היום בעובדות המדע, יכירו בהן בעתיד, כשהמדע יגלה את הנסתר, ואז לא יהיה עוד צורך באמונה.

מורתי בבית-הספר חינכה אותנו לנהוג על פי מצפוננו, ואני הפסקתי לשיר את תפילת הבוקר. נזקקתי לאומץ רב כדי לנהוג שלא כמו כולם, אבל הייתי שלמה עם מצפוני. בתגובה הורידו לי מהציון בהתנהגות, והמחנכת שלי, היהודייה, הזמינה את אמי לשיחה. אמי הסבירה לה שקיבלתי חינוך אינדיווידואליסטי ולימדו אותי לחשוב בצורה עצמאית ועקבית. אבל לא הועילו ההסברים והנימוקים, חויבתי לשיר עם כולם. אמא ביקשה שאמלא אחר כל דרישות בית-הספר. זאת היתה עבורי טרגדיה שגרמה לי לבכי מר, ואמא גם היא בכתה איתי. אוכזבתי מרה מכך שמורי, שלימדו אותי לדבוק באמת, דרשו ממני לשקר. התקוממתי, אבל הידיעה שאמי מבינה ללבי חיזקה את רוחי.

בתקופה זו התחלתי לגלות את הצדדים האפלים של החיים; תמיד חשבתי בהיגיון, וכאשר קראתי עם אבי את החוקה הפולנית, הבחנתי בסתירה פנימית כבר במשפט הראשון. בסעיף הראשון שבחוקה נאמר שלתפקיד נשיא פולין יכול להתמנות כל אזרח, ללא הבדל גזע, מין ודת. ואילו בסעיף השני נאמר שהנשיא הנבחר חייב להישבע בברית-החדשה. חינכו אותי לחשוב בעצמי ולשנוא צביעות ושקר. לאבי היה ידיד בעל חנות ספרים. בכל תחילת שנת לימודים היינו קונים את ספרי הלימוד בחנותו. בשבת אחר-הצהריים, כשאבי היה חופשי מעבודה, הלכנו לחנות הספרים ההיא. בגלל הסכם עם הוותיקן, כל החנויות היו סגורות

בימי ראשון, והעובר על החוק היה צפוי לקנס כבד. בעל חנות הספרים היה יהודי דתי, הוא הראה לנו היכן הספרים שביקשנו, וביקש מאיתנו להניח את התשלום תחת המפות, כדי שהוא לא יאלץ לגעת בכסף. אני ראיתי במעשה זה שקר. סירבתי לקבל שקרים, ביקשתי אמת וצדק. ציפיתי דווקא מהעניים שיתגייסו למאמץ משותף וחכם לשם תיקון העולם, ובכך אני מאמינה גם היום.

ברחובות הופיעו כתובות "גרפיטי" בתדירות גבוהה יותר ויותר: "קומונה יהודית, החוצה!" (היהודים הואשמו אז בקומוניזם). התחלתי לקרוא בעיתון יומי סוציאליסטי שאבי היה מנוי עליו. בעיתון זה גינו את אנשי הדת הקתולים, שמנצלים את תמימות המאמינים ובאמצעות תמונות מריה הקדושה גוזלים את כספם. עיתון זה שם ללעג את שנכתב בשם הבתולה הקדושה בעיתון הפרנציסקני (האנטישמי).

בחרתי לעצמי ידידות אינטליגנטיות וחכמות ממני כדי שאוכל ללמוד מהן, אך גם התחברתי לבנות עניות, כדי שאוכל לעזור להן. אחת מחברותי היתה טולה ברונשטין, הילדה המוכשרת בכיתה (אף שלדנוסיה היו ציונים גבוהים יותר). זו היתה תחילת תקופת הגימנסיה. טולה שלחה ידה בכתבת שירה וגם בן-דודה כתב שירים. אהבתי לשמוע את שיחותיהם, הם הרשימו אותי בדיוניהם בנושאים עמוקים. אחרי הלימודים היינו הולכות יחדיו, ותמיד היו לנו נושאי שיחה.

בשיעורי הספרות קראנו את "אנשים מחוסרי-בית" של סטיבן ז'רומסקי, וחייבתי היתה נתונה לדוקטור יודים, גיבור הסיפור. אני וידידותי הירבנו להתווכח בשאלה האם הוא נהג בצדק כשסירב להתחתן עם אהובתו. אם היה מתחתן איתה היה עליו להקדיש עצמו למשפחתו, והוא בחר להקדיש את עצמו לכל העניים הזקוקים לו. אני טענתי שהוא פעל נכון. דנוסיה וטולה טענו שאפשר להקדיש עצמך למשפחתך וגם לעבוד למען

הציבור הרחב. תמיד הערכתי את דעותיה של אמי, ולכן שאלתי לדעתה בנושא, אך כדי שלא להטות את תשובתה, לא הבעתי מראש את דעתי. אמי היתה משוכנעת שאי-אפשר לשלב בין שתי מטרות חיים שונות, כי תמיד אחת מהם תיפגע. הופתעתי מתגובתה, ושאלתי אותה, מדוע אם כן התחתנה. אמי סיפרה לי על אכזבתה מהזרמים האידיאולוגיים למיניהם: פוליטיים, חברתיים, סוציאליסטיים, ציוניים. באותה תקופה, כשהתפכחה מהאידיאולוגיות, הכירה את אבי והסכימה לבנות משפחה. אך אני ידעתי שאילו מצאה אידיאה שראוי להקדיש לה את החיים, היא היתה בוחרת לעשות זאת. היא האמינה שסללה עבורי את הדרך.

בבית-הספר שבו למדתי השפה הצרפתית לא היתה מקצוע חובה, אבל אבי רצה מאוד שאלמד צרפתית. לחברותי היה קל ללמוד את השפה, משום שבבתיהן עבדו אומנות דוברות צרפתית. המשפט הראשון שלמדתי בצרפתית היה: "האם אפשר לצאת מהכיתה?" הרביתי לצאת מהשיעור בתואנות שונות ומשונות על-מנת להימנע משאלות המורה. מובן שבסוף הסמסטר הראשון לא קיבלתי ציון בצרפתית. אבי ביקש הסבר לכך, ואני הודיתי שלא נכחתי בשיעורים. אבי, שהכיר היטב את בתו וידע שאני שונאת לתפור, אמר בשקט: "אינך חייבת ללמוד. את רוצה להיות תופרת? תהיי תופרת!" אבל הוא גם הבין שהשיעורים הללו קשים עבורי, ולכן הוא שכר עבורי את מאדם סולומונוביץ, אישה זקנה וענייה, דוברת צרפתית, שלימדה אותי שיעורים פרטיים בצרפתית תמורת מחצית השכר המקובל. הייתי מגיעה לביתה לשיעורים, אך לפעמים הוצאתי את שכרה שקיבלתי מהורי, על דברים אחרים. תירצתי זאת למורה בתירוצים שונים, ולבסוף התבטלו השיעורים הללו, ואבי לימד אותי צרפתית בעצמו.

האהבה שקיבלתי בבית הורי לא סיפקה אותי, חשתי צורך לאהוב עוד, להעניק מעצמי לכל מי שרק זקוק. אהבתי מאוד את הורי, ודנוסיה הסבירה לי שאני יכולה לאהוב את הורי מפני שהם באמת אנשים טובים. גם חברותיי אהבו את אמי. אמי אהבה בני-אדם ופרחים. באביב נהגה להעביר את פקעות הפרחים לאדמה חדשה, וכל פרח גרם לה שמחה. אבל אותי זה לא סיפק, כי עבורי אהבה פירושה לתת מעצמי לכל הזקוק לי.

השתוקקתי לאחים ואחיות משלי, שאוכל לטפל בהם. בכיתי מקנאה למראה ילדי שכנים ששיחקו יחדיו במרפסת ממול. הבטחתי לאמי שאם תלד לי עוד אחים, אכבס, אבשל ואעשה כל דבר שתבקש ממני. סיפרו לי שהרופאים אינם מרשים לאמי להרות בגלל חולשתה הפיזית. הבנתי זאת בצער, וכתחליף טיפלתי בחופשת הקיץ, בתינוק של השכנים. כשהתחילה שנת הלימודים ונאלצתי לעזוב את התינוק, התעוררה בעיה, הוא לא הסכים לשום מטפלת מלבדי.

מורתי ואנדה

בכיתה הראשונה של הגימנסיה הגיעה אלינו מורה חדשה להיסטוריה, ואנדה וינצקובסקה. היא פתחה פרק חדש בחיי. ואנדה היתה צעירה יפה ואוהבת נוער, וכל תלמידי הגימנסיה היו מאוהבים בה. אמי הסתירה את קנאתה שעה שסיפרתי לה בהתלהבות על המורה ואנדה. אהבתי את ואנדה בכל נפשי, רגשותי ומחשבותי. היא הפכה למרכז חיי ולתוכנם, עשיתי הכול כדי להיות במחיצתה זמן רב ככל האפשר.

היא לימדה אותנו היסטוריה עתיקה של יוון, ואני מצאתי עתה את מזוני הרוחני בדת ובהיסטוריה של יוון הקדומה. השתוקקתי לרוח הנצחית העל-שכלית.

באמצע שנת הלימודים קרה לי אסון: ב-27 לדצמבר התחתנה מורתי ואנדה, עם זביגנייב מיצנר. הם עברו להתגורר בווארשה. שלושה ימים מיררתי בבכי, ולמרות שוואנדה ניסתה לנחם אותי, שנאתי את בעלה על שלקח אותה ממני. החיים איבדו טעם וקסם, חלמתי רק על מפגש עימה. ואנדה הרתה, ובחודש יוני הם חזרו ללודז'. ארגנתי חוג בית ללימוד עצמי, וכדי להגיע לוואנדה כתבתי עבודה באורך תשעה עמודים, על פי אותיות שמה. הייתי הומניסטית בנטייתי, והדבר התבטא בחמלה הרבה שחשתי כלפי העניים והאומללים, אך היה לי גם צורך להגשים את רעיונותי במעשים. בשיעור ספרות קראנו את "קו-ואדיס", הרומן הידוע של הנריק סנקביץ', על רדיפת הנוצרים הראשונים בידי הרומאים. התבקשנו לכתוב חיבור על דמות מדמויות הספר שהרשימה אותנו. טולה כתבה על פטרוניוס, שהיה אציל רומי, יפה מכל הבחינות. אני בחרתי לכתוב על כילון, שהיה מלשין, אשר הסגיר נוצרים למוות אכזרי על-ידי חיות טרף. עניין אותי מה גרם לו להיות כפי שהיה. חשבתי שהסביבה והתנאים משפיעים על אופיו של האדם.

למרות שבעלה של ואנדה היה סוציאליסט, ידעתי שהיא חונכה במשפחה נוצרית. עד אז הכרתי את הנצרות רק מתוך מאמרים אנטי-דתיים בעיתונות. ואנדה ניחנה בתכונות חיוביות רבות, ואני ייחסתי אותן לדתה. ניצלתי ביקור שלה בסביבה ושוחחתי איתה על כך. ציפיתי שתאמר שהיא מאמינה באלוהים, כדי שגם אני אוכל להאמין, אך היא אמרה שנולדה למשפחה נוצרית ולכן תישאר כזו, אף שאינה מקיימת כמה מהטקסים ומנהגי הדת שאינם מקובלים עליה. חשתי מפח נפש

עמוק: כל-כך רציתי להאמין, ותשובותיה לא עזרו לי במיוחד. תפיסת העולם הראציונאלית שלה ושל המדענים אינה מתיישבת עם הצורך שלי באמונה. חשתי שזו היתה תקוותי האחרונה למצוא לי תוכן וטעם בחיים. ואם כך, חשבתי, אין טעם לחיות.

טולה ניסתה לשכנע אותי שלא להתאבד, אבל הפצרותיה לא שכנעו אותי. חזרתי הביתה מדוכאת ונפרדתי מהעולם. בדרך כמעט נפלתי ונדרסתי על ידי מכונית. נבהלתי, אבל כשנרגעתי התחלתי להרהר למה נבהלתי, שהרי רציתי להתאבד אף שהמעשה היה מצער את אמי. ראשי החל קודח ממחשבות: אם נבהלתי כל-כך אולי תהיה עוד תועלת כלשהי בחיי, אולי מישהו יזדקק לי. מחשבה זו הצילה אותי אז מהתאבדות. הרגשתי אז לראשונה, שבכל פעם שאני מגיעה לסף תהום, אלוהים מושך אותי משם ומציל אותי.

בתקופה שלאחר עליית היטלר לשלטון, אהד אבי את הארגון היהודי השמאלני "בונד", שצבר אז השפעה לא מעטה. שנים ספורות קודם לכן תבע אבי למשפט את הקהילה היהודית, מפני שלא רצה להשתייך אליה ולשלם לה מסים. אבי הפסיד במשפט, מפני שבזמנו לא היה בית-עלמין לאתאיסטים, והיה עליו לשלם לקהילה כדי שיוכל, בבוא העת, להיקבר בבית-עלמין יהודי. אבי שילם מסים לקהילה היהודית, אך במקביל המשיך במאמצים להגר לבירוביג'אן. היה עלינו למלא טפסים ולצרף תצלומים שלנו. אני בכיתי בכי מר, רק כדי שלא ייקחו אותי איתם. אמי שאלה אם אני בוכה בגלל הפרידה הצפויה מהמשפחה, החברות והמולדת. ואני השבתי לה במילה אחת: "ואנדה!" ואנדה, לעומת זאת, טענה שאילו יכלה לעזוב עם בעלה, היו גם הם עוזבים לברית-המועצות. אמי הבטיחה לי שאם אתמיד בסירובי לא ניסע. האמנתי לה, מפני שידעתי שאינה מבטיחה דבר שאינה יכולה לקיים. בכל לבה רצתה אמי

שאהיה מאושרת. אבל אבי הגיש את הבקשה בצירוף כל הניירות הנדרשים. אבא האמין שבבירוביג'אן שולטים שוויון, אחווה וצדק. הוא היה גאה מכדי להוסיף לחיות באווירת האנטישמיות הגוברת. הוא הבין את הסיבות לתופעות, וחש שהן אינן מובילות לכיוון חיובי. אבא טען שליהודים עצמם יש חלק בתופעות האנטישמיות, משום שאינם מגלים יחס חיובי לאוכלוסיה הפולנית. הוא עצמו נהג כסמל היושר, מעולם לא הביא ממשדרו דבר שאינו שלו. הורי מעולם לא הסתירו ממני את עובדות המציאות. בהדרגה הם לימדו אותי להבחין גם ברע שבעולם, ודרבנו אותי לפעול למען עולם צודק יותר. הייתי גאה באבי ורציתי לדמות לו.

קיץ 1939 - רוחות מלחמה

בשנת 1939 בילינו חודשיים בכפר נופש בסמוך ללודז'. בבקרים נהגתי ללכת לשחות בבריכה, ובצהריים חזרתי הביתה לארוחת הצהריים. נהגתי לחזור הביתה דרך שדה החיטה. אהבתי לחוש בשמש המחממת מעל ראשי. חשתי שהיא אינה מחממת ומלטפת רק אותי, אלא משפיעה מטובה על כל הברואה. לו יכולתי אז להאמין, השמש היתה לי אליל ראשון ויקר.

אמי היתה אישה צנועה, עדינת נפש ושקטה, היא לא אהבה להרגיז את הבריות. תמיד לימדה אותי שיש לחיות בשלום עם השכנים. כעבור זמן-מה היא חשה שהשכנים הדתיים שלנו אינם רואים בעין יפה את בגד-הים שלבשתי כשהסתובבתי בחוף. אני השבתי על טענותיה בביטחון של ילדה: "אז שלא יסתכלו!" זה נראה לי פשוט, לא היתה לי כל כוונה רעה. אמי לא לחצה עליי בעניין.

בתקופה זו נהגתי להזמין לביתנו את ידידתי דנוסיה. כמו כל חברותי מבית-הספר גם דנוסיה באה מבית עשיר. אביה היה מהנדס, ואני ביקרתי בביתה לעתים קרובות וידעתי שהוריה אינם חיים באושר זה עם זה. אמה, שהתלוננה תמיד על חולשה, ניהלה רומן עם פקיד ממשלתי ששהה לרוב בביתם. כבר אז הבנתי שעושר אינו כרוך בהכרח באושר. חברותי אהבו לבקר בביתנו הצנוע אך השליו והמאושר.

באחד הימים ההם בשעת אחר-הצהריים, בילינו - משפחתי, אורחים וכמה מחברותי - סביב שולחן בחצר. השולחן היה מכוסה מפה יפה שאמא סיימה זה עתה לרקום. אבא צילם אותנו, וכולנו היינו שרויים במצב-רוח טוב ובנעימות. לפתע הבחנתי ששעון-היד שלי אינו על ידי. זה היה שעון שקיבלתי במתנה מדודי. הכרזתי על האבידה בקול, ואבי הגיב כעס ואמר: "את תמיד מאבדת חפצים!" נפגעתי ועניתי שגם אבא מאבד לפעמים חפצים. בתגובה סטר לי אבא על לחיי לעיניי האורחים ולעיניי חברותי שנכחו במקום. נפגעתי מאוד. הייתי אז בת שלוש-עשרה, עזבתי את המקום בלי לומר מילה, רותחת מזעם ומבושת. דנוסיה רצה אחרי וקראה אלי לשוב. פניתי אליה וביקשתי שתעזוב אותי, שאם לא, אשליך את עצמי תחת מכונית. דנוסיה חשה שאני רצינית. היא חזרה אלינו, ואני המשכתי ללכת, וככל שהלכתי נרגע בי הכעס. חשבתי להגיע לוואנדה מורתי ולהציע את עצמי כעוזרת בביתה, אבל ידעתי שהיא תשלח אותי להורי. השמש שקעה והחשיכה ירדה, החלטתי לחזור. בדרך פגשתי את אמי, דודי ודנוסיה הולכים לקראתי. שלושה ימים לא דיברתי עם אבי, כל אחד מאיתנו התחרט על דבריו. לאחר שלבסוף התפייסנו, העמיקה הקירבה בינינו. זה היה הקיץ האחרון שלנו יחד.

במשך כל חופשת הקיץ טרחה אמא בהכנת יינות, מיצים, קונפיטורות וריבות, לכבוד יום הנישואים החמישה-עשר שלהם. היא עשתה זאת

בנוסף לעבודות השיגרה הקשות. באותה תקופה חלמה אמא במשך שלושה לילות רצופים, שהיא נמצאת איתי בלושיצה, ושמאוד קשה לנו שם. צחקנו על חלומותיה, אף אחד לא חשב לחיות ב"חור" נידח ועלוב כמו לושיצה. לא האמנו בחלומות, ולא תיארונו לעצמנו שתוך חודשים חלום זה יהיה למציאות.

שמועות על מלחמה קרבה הגיעו אלינו, אך כל זה לא נתפס כמציאותי. המפקד העליון של הצבא שמיגלי-רידז הבטיח בנאומים חוצבי להבות שאנו "חזקים, מאוחדים ומוכנים", וגם ש"לא נוותר ולו על כפתור אחד מהמדים שלנו, לא ניתן כלום!" אבי טען במשך אותו קיץ, ששערות יצמחו על כף-ידו לפני שתפרוץ מלחמה. אבל אנחנו, הילדים, בשקט, קצת מתוך תקווה נסתרת, חלמנו על המלחמה, שתביא עמה מעשי גבורה והרפתקאות מסעירות. עד עתה שמענו רק שמועות, וקיווינו שלא נצטרך לשוב לבית-הספר.

בראשון בספטמבר המלחמה פרצה. יומיים לאחר מכן אנגליה וצרפת הכריזו מלחמה על גרמניה. מזג-האוויר היה נאה, האוויר היה צח וצלול, הראות היתה ברורה למרחקים. היה קיץ חמים ונעים.

המלחמה פורצת

במשך שלושה ימים רצופים עמדנו בתור כדי להשיג גפרורים ומלח. ארגנתי את בני הדודים שלי ועסקנו בתפירת מסכות מאולתרות כנגד גזים (כיסוי לאף ולפה). ההערכה הרווחת היתה שמדובר במלחמת בזק, וכדי להצטייד כראוי קנו הורי בכפר שק של תפוחי אדמה. התחלנו לסנן את המילים הגרמניות מאוצר המילים שלנו.

ביום השני או השלישי לפרוץ המלחמה הכריזה הממשלה על גיוס כללי. אבי לקח את הציוד הנחוץ ונשק לאמי לפרידה. אמי בכתה, וכאשר רכן אלי לחשתי באוזנו: "תהיה גיבור, אבא!" באותו לילה הוא חזר עצוב. לא היה למי להצטרף והיכן להתגייס, אי-הסדר שלט בכול. מה קרה לאותה סיסמה של הרמטכ"ל? במציאות רק הגרמנים היו מוכנים לקרב.

כעבור שבוע החלטנו לחזור הביתה ללודז'. אמא לא לקחה איתה לכפר את כובעה, ולכן היתה בעיה: איך תחזור ללודז' כשמטפחת לראשה?! עם המזוודות בידינו פנינו לכביש העמוס בכלי-רכב, עגלות ואנשים צעדו בשולי הכביש. הבהלה היתה גדולה. הכול נמלטו לכל עבר, בעיקר מזרחה. אישה עם תינוק על הידיים התחננה לפני עגלון שייקח אותם, אך לשווא. אבי שראה זאת, ניגש בזעם לעגלון, תפס את הסוס בראשו והכריח את העגלון להעלות את האישה לעגלתו. מעולם לא ראיתי את אבי יפה בכעסו כפי שהיה ברגע ההוא. מאוד הערכתני אותו על כך.

דירתנו ברחוב דוברצ'קו שבלודז' היתה קרובה לתחנת חשמל שהיתה עלולה להוות מטרה להפצצות, לכן עברנו לגור אצל הדודה, שהתגוררה ברחוב צגילניאנה 21. דירתה היתה בקומת הקרקע של הבניין, מקום שנחשב בטוח ביותר. כל המשפחה נאספה בדירתה הקטנה שכללה חדר אחד ומטבח. גרנו שם ארבע-עשרה נפשות. בלילה ישנו כולנו במיטה זוגית אחת, ורק כאשר היו הפצצות ירדנו למקלט. מהחלון בפינה ראינו יהודי בטלית מתפלל בחצר הפנימית של הבית. היהודי המשיך להתפלל בשקט ובשלווה בזמן ההפצצה. התבוננו בו בקנאה והתפעלנו מדבקותו באמונתו.

ימים אחדים לאחר מכן, חזר אבי בערב לדירה כשבעיניו מבט נורא. התברר שעל-מנת למנוע את הריסת העיר מסר ההגמון המקומי תומצ'אק את מפתחות העיר לגרמנים. השליטים החדשים מיהרו לצרף

את העיר לרייך השלישי. הם הדביקו מיד כרזות שהודיעו על התקנות החדשות: "יהודים - לא יחיו, פולנים - יחיו כעבדים!" חזרנו לדירתנו ואבי חזר לעבודתו. בתי-הספר עמדו להיפתח בקרוב. לימוד השפה הגרמנית היה עתה בגדר חובה. בספרייה בביתנו היה כרך של "אנה קארנינה" בשפה הגרמנית-גותית, ומספר זה החל אבי ללמדני את שפת אויבנו. חשתי בקרבי התנגדות חזקה ללימוד שפה זו. לאחר כמה שיעורים שבהם לא שיתפתי פעולה, התרגז עלי אבי, זרק את העט הנובע מידו, וכך נסתיימו שיעורי הגרמנית לתמיד. הייתי מרוצה מאוד מכך.

בת ארבע-עשרה הייתי אז, ומיום ליום התגברה בי השנאה לגרמנים. שפתם, המדים, ריח הדלק - הכול הגעיל אותי. כעבור שבוע נאלצנו להעביר את חדר השינה שלנו לחדר האוכל, היות שהכובשים החרימו לעצמם את הבית הסמוך, והפכו אותה לתחנת משטרה של גסטאפו. צעקות העינויים מדירת המשטרה הגיעו עד דירתנו.

חברתי טולה ואני חלמנו על הצטרפות למאבק על מבצר מודלין. ב-29 באוקטובר נפל המבצר בידי הגרמנים, והדבר דיכא את רוחנו. בנובמבר חזרה אהובתי ואנדה עם התינוקת שלה קריסטינה לוויילה שלהם בלודז'. התינוקת נולדה בתחילת המרד הפולני בווארשה הנצורה והמופצצת, אבל היא נולדה שלמה ובריאה. אמה של ואנדה, פסיכולוגית במקצועה, אמרה שעד לפרוץ המלחמה היא מעולם לא שיערה כמה חיוני המזון... השכן שלנו, ברנדווין, חזר ממשפחתו בפיוטרקוב. על פי שמועות שהגיעו אלינו קודם לכן, חשבנו שהוא נהרג, אך התברר שהוא נקבר תחת הריסות והצליח להיחלץ משם בשלום.

באחד הימים עצרו הגרמנים את אבי ברחוב וציוו עליו למלא בעפר את השוחות שחפרנו כמקום מסתור מהפגזות מהאוויר. לאחר שעתיים של

עבודה חזר אבי הביתה רטוב מזיעה, מושפל וכועס על שנאלץ לעבוד למען הגרמנים. הוא אמר: "או אני או הם נשארים כאן!" היות שהם לא התכוונו לעזוב, החליט אבי לברוח לרוסיה ולהעבירנו אליו כעבור זמן-מה. ב-16 לנובמבר 1939 חיכתה לפני ביתנו מכונית שנועדה להבריח את אבי. לא ידעתי שזאת הפעם האחרונה שאני רואה את שני הורי יחד. הם התנשקו, ומנשיקתם חשתי עד כמה הם אהבו זה את זה. היה להם קשה כל-כך להיפרד, עד שדמו לגוף אחד שנקרע לשני חלקים. אבי מינה אותי לראש המשפחה, וביקש ממני לטפל באמי, שבריאותה היתה תמיד רופפת. הבנתי שאימא, אשתו, היתה לו החשובה ביותר, ואני הייתי רק פרי אהבתם ומושא גאוותו.

בזמנים ההם שירותי הדואר פסקו, אבל התקיים שירות של שליחים שהעביר בתשלום דברי דואר. הגיע אלינו מכתב מאבי, ובו הוא הזמין אותנו אליו ללבוב, בחלקה המזרחי של פולין שהיה בשליטת הרוסים. בסוף נובמבר הגיעו ללודז' המגורשים הראשונים מהעיירה בלאשקי, הם הסתובבו ברחובות כשהם קפואים מקור. ברשותה של אמא היו בגדים תחתונים חמים שסרגה. (לפני המלחמה ייבאה דודה אסתר כמות גדולה של צמר מאנגליה, וחילקה אותו לבני המשפחה כדי למנוע את החרמתו בידי הגרמנים.) אמא מסרה למגורשים את הבגדים, והשאירה לנו רק שני זוגות. השכנות שראו זאת כעסו מאוד על אמא - איך יכלה לעשות דבר שכזה, הרי היא לא עשירה! אמי הסבירה להן שהיום הפליטים ההם בצרה וזקוקים לבגדים, וייתכן שיבוא יום ואנו נזדקק לעזרה, ויימצא מי שיעזור גם לנו. התפעלתי מגישתה של אמא ואהבתי אותה מאוד על כך.

ניסיונות לעזוב את פולין

תכננו להצטרף לאבא. לפני עזיבתנו את פולין הלכתי להיפרד מוואנדה מורתי. בשעת הפרידה ניסיתי לכבוש את דמעותיי, אך בלא הצלחה. במחברת הזיכרונות שלי רשמה ואנדה ציטטות מאת סלובצקי: "שהחיים לא יאבדו את התקווה", וגם: "אין זה הזמן להצטער על השושנים, כאשר היערות בוערים."

ב-18 בדצמבר, לאחר שלושה ימים של המתנה בקרב המון אדם בתחנת הרכבת, דחפו אותנו מבעד לחלון אל תוך הקרון. הדוד ברנארד הצטרף אלינו. נסענו לווארשה, ומשם התכוונו להמשיך מזרחה ללבוב. לווארשה הגענו בשעות החשיכה. שוטרים ועגלונים צחקו למראה הטלאי הצהוב שהיה תפור על מעילינו. הטלאי היה חובה רק באזורים שסופחו לרייך השלישי, ונדרשנו לתפור אותו רק שלושה ימים לפני שעזבנו את לודז'. בווארשה עדיין לא הוכרז על הצו, ואנשים לא הבינו מהו טלאי זה. העגלון הוריד אותנו בפתח בית-מלון. בעל המלון לא טרח לקום לכבודנו ממיטתו, הוא הושיט את ידו ומסר לנו ממיטתו את המפתחות לחדר. כעבור יומיים עברנו להתגורר עם קרובי משפחתה של אמי, עד שמצאנו חדר גדול להשכרה. ציפינו לבואם של דודתי אסתר, בעלה ושלושת ילדיהם. גם הדודה הלה ובנה הגיעו. בעלה של דודה הלה נהרג בגטו לודז' לפני עזיבתם את הגטו.

מחוסר מקום ישנו, אמא ואני, על גבי שולחן הכתיבה. קשה היה להשיג מזון ופחם להסקה, אבל כשמישהו התלונן, נהגה הדודה אסתר להשתיקו, באומרה שעוד יבואו ימים שבהם נזכור את הימים הללו כימים טובים. האהבה והסבלנות המתיקו את הקושי.

בינואר 1940 נסענו אמא ואני ללושיצה, שבאזור פודלסיה. מטרתנו הייתה להתקרב לגבול הרוסי ולהבריחו. אלתר בקרמן, גיסה של אמי,

קיבל אותנו בלושיצה בחמימות. הוא היה יהודי דתי, אבל לא גינה אותנו על החילוניות שלנו. כעבור זמן-מה הוא שלח אותנו אל אחיו שבסרנקי, עיירת הולדתה של אמי, במרחק שישה קילומטרים מהנהר בוג. חיכינו לשעת הכושר כדי לחצות את הנהר הקפוא ולעבור לרוסיה.

מארחינו התייחסו אלי בחביבות, אבל אני, לראשונה בחיי, חשתי משועממת; כולם סביבי דיברו אידיש ואני לא הבנתי מילה. בחוץ היה הכול קפוא; האדים קפאו על זוגיות החלון, ואני ציירתי באצבעי ציורים על הכפור. כדי לראות קרן שמש שפשפתי את שכבת הקרח מהחלון. מי שנזקק לצאת מהבית לשירותים או לבאר בחוץ, נאלץ לפלס את דרכו בשלג בעזרת מעדר.

הבית שבו התארחנו היה מחולק לשני חדרים וביניהם מטבח. אנחנו ובעלי הבית חיינו בחדר אחד, ובחדר השני גרה משפחת מגורשים מבלשקי, המטבח היה משותף. בערב ישבנו עם משפחת המגורשים, ואב המשפחה שר שירים עצובים בפולנית וביידיש. פעמיים הוזמנו לביתה של בעלת האחזה, שאירחה אנשי עסקים ממכריו של דודי. אחייניתו של בעל האחזה התגוררה עמם, ובזמן ארוחת הערב היא קראה לנו מ"נבואות וורניחובה", שעוררו בי פטריטיות פולנית.

קרובי משפחתה של אמי היו בעלי טחנת קמח בסרנקי. הם שוחחו איתנו בפולנית כדי שאוכל להבינם. הם דיברו במרירות על האנטישמיות של הפולנים: "אילו היו יכולים, היו הפולנים הורגים את כולנו". אמי אמרה שיש לה ידידים פולנים יפי נפש שהאנטישמיות זרה להם, והם אף אוהבי יהודים. אבל אמי לא הצליחה לשכנעם, ואני פרצתי בבכי.

באותו תקופה התכווננו להבריא את הגבול דרך הנהר הקפוא. שלוש פעמים שילמנו למורה-דרך כדי שיעביר אותנו את הנהר לגדה הרוסית. אלא שבכל פעם שעמדנו להבריא את הגבול, אני, שתמיד שפעתי

בריאות, חליתי באנגינה או שחומי עלה, וכך הבריחה נדחתה שוב ושוב. כעבור שלושה שבועות של שהייה בסרנקי, התברר כי הקרח על הנהר מפשיר ונשבר וכבר אין שום אפשרות לחצותו.

חזרנו לדוד בלושיצה. אני הייתי מאושרת על כך שנשארנו בפולין, גם אמי חששה לעבור לרוסיה, שעליה אמרו הפולנים: "שם יורקים על המיטה וישנים על הרצפה." למרות הגעגועים אל אבי, שמחה אמה שנשארנו בפולין.

בלושיצה: סורגת וקוראת

חורף 1941 היה חורף קשה מאוד. קומוניסטים יהודים שעברו בשנה הקודמת לרוסיה, הסתננו חזרה לפולין וללושיצה כשידיהם קפואות ונפוחות מקור. אחדים מהם התארחו אצל דודי, והוא הזמין חובש לטפל בידיהם הקפואות. לפני השואה היו אחדים מהם עצורים במחנה עבודה בברזה-קרטוסקה בעוון פעילות קומוניסטית. עכשיו הם דיברו במרירות על חצי השנה ברוסיה שריפאה אותם מה"אידיאליזם הקומוניסטי" שלהם.

אמא לימדה אותי לסרוג. היה לנו צמר משלנו, ועבודת הסריגה היתה עבודה משתלמת. לאנשי הכפר היה צמר רב, והם הביאו אלינו כדי שנסרוג עבורם תמורת מעט מזון. תודות לכך לא חסרנו דבר, וגם יכולנו לשלוח חבילות מזון למשפחתו של אבי בווארשה. עבודה היתה לנו בשפע; לפני חג המולד עבדו אצלנו שמונה בנות, ובתקופות מסוימות עבדתי שמונה-עשרה שעות ביממה.

בתקופה זו רכשתי מיומנות חדשה: קריאת ספרים תוך כדי סריגה. בכל יום בלעתי ספר. הרעב שלי לספרים היה גדול מהרעב שלי למזון. אמא

חששה שמרוב קריאה לא אזכור מה אני קוראת, אבל הקריאה איפשרה לי להימלט לזמן-מה מהמציאות המעיקה.

בלושיצה לא היו לי חברים, והסריגה עודדה מחשבות. ככל שעברו הימים הבנתי, שסוציאליזם, הומניזם, אלטרואיזם – כל אלה לא יוכלו לספק אותי. בינתיים ניסיתי לספק את רעבון הלב בפגישות ה"פלורטים" ופילומטים" (תנועת-נוער אידיאולוגית שפעלה בפולין בתקופה זו). כמו עיוור שמגשש דרכו בחשכה, כך גם אני גיששתי בחושך את דרכי אל תכלית חיי.

התגעגעתי לא רק לשפה הפולנית, אלא גם לפעילות "למען מולדתי", אבל חברות הפולניות סירבו לשתף עמי פעולה בכך. ידעתי שבני הנוער היהודים במקום אינם מתעניינים בשאלות אידיאולוגיות; הציונים שחיו בעבר בלושיצה עלו לפני המלחמה לארץ ישראל, הקומוניסטים היהודים נסוגו לרוסיה, והיהודים שנותרו בעיירה היו אנשים פשוטים שהתעניינו רק בעסקיהם.

החודשים חלפו. בקיץ נהגנו אמא ואני לשבת בחזית הבית ולעסוק בסריגה שלנו. גיסו של בעל הבית אהב לעצור לידינו ולשוחח איתנו, הוא נהג עמנו בידידות, כמו רוב תושבי העיירה. (תשעים אחוזים מתושביה לושיצה היו יהודים.) לכן תמהנו כאשר באחד הימים הוא עצר לידינו והחל להשמיע דעות-קדומות בגנות היהודים. בצהריים של אותו יום קניתי עיתון כהרגלי, ומצאתי בו מאמר אנטישמי. מיד הבנתי מאין שאב הגיס את רעיונותיו. בתקופה זו המחתרת הפולנית עדיין לא הספיקה להתארגן ועלוניה לא הגיעו לכל מקום. הרחוב הפולני היה מופקר להסתה האנטישמית. קראתי פעם ספר בשם "מולדת של לחם ומולדת של געגועים". עבורי רוסיה היתה מולדת של לחם, ופולין – מולדת של געגועים.

אבי היה מאוכזב מאוד מכך שלא הצלחנו לגנוב את הגבול דרך הנהר הקפוא. חמש פעמים הוא נסע למוסקבה על-מנת להסדיר באופן חוקי את נסיעתנו אליו, אך הדבר לא צלח בידו. הוא האיץ בנו להגיע אליו וכתב מכתבים נלהבים בשבחי "גן-העדן האדום". ביוני 1941 הוא אף שיגר "הוכחה" לדבריו: חבילה בת עשרה קילוגרם מזון מכל-טוב. זה היה סימן החיים האחרון שהגיע ממנו.

התחלתי ללמוד היסטוריה בעזרת מורה, שקיבלה בתמורה חבילות חמאה. שמחתי כשלמדתי שתאריך פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה זהה לתאריך יציאתו של נפוליאון למוסקבה: ה- 22 ביוני. רציתי לראות בכך רמז לבאות: החורף הרוסי יביא על הצבא הגרמני גורל דומה לזה שבא על צבא נפוליאון!

במשך כל חודשי האביב עברו דרך העיירה אין-ספור שיירות רכב שריון שחייליהן סימנו את האות V – ניצחון. אמי נהגה לקנות מהחיילים אבקת מרק מעולה, והחיילים אהבו לשוחח איתה בגרמנית. הם הראו לנו על גבי המפות (המזויפות) שהם "רק מאה וחמישים קילומטרים ממוסקבה". לכל אחד מהם כבר הובטח "תפקיד בכיר" במוסקבה הכבושה...

בספטמבר אותה שנה העבירו אותנו לגטו שהוקם בלושיצה. הודות להתערבותו של דודי אלתר זכינו לתנאים משופרים יחסית בגטו. בחדר שקיבלנו היה מקום למיטה אחת, ואני ואמא ישנו בה. הבאנו מים מהבאר, ובחורף רחצנו עצמנו בשלג. נאסר עלינו לצאת מהגטו, אך לא היו הגבלות על הכניסה אליו. ידידות פולניות סיפקו לנו עבודה. למרות האיסור היציאה מהגטו, ידידי הגנן הכין לי רישיון עבודה אצלו, וכך יכולתי לצאת מהגטו ולעבוד באוויר הצח וגם להביא הביתה ירקות

טריים. אישה אחת באה לבשל אצלנו ארוחת צהריים ובתמורה השתתפה בארוחתנו.

בגטו כולם דיברו אידיש, ואחרי שלושה חודשים הבנתי את השפה, אבל לא רציתי לדבר אותה, כי פחדתי לאבד את המבטא הפולני שלי; ואכן המבטא הפולני המעולה שלי הוא שאיפשר לבסוף את הצלתי.

נסיעה ללא תעודות

על יהודי העיירה נאסר לצאת את לושיצה. אני לקחתי בהשאלה אישור-תושבות מהבנות של שכנתנו פיוטרובסקה, וכך נסעתי פעמיים לווארשה. פעם אחת כשהבנות נסעו והאישור היה עמן, החלטתי לנסוע ללא מסמכים. התלבשתי ככפרייה, בשכבות רבות של בגדים צבעוניים ויצאתי לדרך. אלא שדווקא לבוש זה עורר את חשדו של הגבר שישב מולי ברכבת. הוא הסתכל עלי מדי פעם, ובהגיענו לתחנה של וארשה הסגיר אותי לאנשי הגסטאפו. נעצרתי, וחשבתי שסופי הגיע. קצין במדים שחורים ליווה אותי במדרגות, חוזר ללא הרף על הדרישה: "לגיטימציון, לגיטימציון". הבנתי שהוא שואל על תעודותיי, אך העמדתי פנים שאינני מבינה, כדי שלא להודות שאין עלי מסמכים. חזרתי ואמרתי: "לא מבינה מה אתה רוצה." הוא הכניס אותי למשרד, שבו ישב קצין נוסף, והם ניסו להתיר את תרמילי, שהיה עמוס בעשרה קילוגרם בשר, אלא שהקשר שבו קשרתי את התרמיל היה כה סבוך עד שהשניים התייאשו וויתרו. הם ערכו חיפוש בתיק היד שלי, אבל מצאו רק חפצים קטנים של אישה. חמתי בערה בי, לא יכולתי לשאת עוד את המצב. רקעתי ברגליי בכוח וצעקתי בפולנית: "מה אתם רוצים ממני?!" זה עבד.

אחד השוטרים הורה לי בידו לכיוון הדלת, ואני הייתי חופשייה! ביציאה מתחנת הרכבת הבחנתי במלשין מהרכבת ושלחתי לעברו קללות נמרצות. הלה מיהר להסתלק, עלה על חשמלית ונעלם.

משם פניתי אל בית דודתי, אחות אבי. הדודה לא נמצאה אותה שעה בבית בגלל חיטוי כללי שנערך שם אותו יום בהוראת הגרמנים. הייתי עייפה מאוד, אך לא יכולתי להירדם. הלכתי לבקר את חברתי מהכיתה, אווה ליס, וסיפרתי לה על הרפתקאותי בתחנת הרכבת. אבל כשחזרתי הביתה לא סיפרתי לאמי, לא רציתי להדאיגה, אלא שאמא חשה מעצמה שעבר עלי משהו קשה.

ביקור בגטו וארשה: גוססים בפתח בית-הקפה

לבית רומניוק היו מגיעות הגיסות של בעל הבית מווארשה, הן באו לקנות בלושיצה מוצרי מזון, משום שאצלנו היה זול מאשר בבירה. בסוף נובמבר 1941 לנתי אצלם בווארשה. בבוקר כתמיד, הגיעה לבית נערה יהודייה בת חמש-עשרה מהגטו, היא עסקה בהברחות מהגטו ואילו. הנערה הזו היתה רזה מאוד, ואני הגשתי לה תפוח. היא השיבה לי תשובה בלתי-נשכחת: "לאוכל לעולם אין מסרבים!"

לבקשת המארחות שלי, לימדה אותי הנערה איך לחדור לגטו. הגטו היה מוקף חומה, אבל היה בה פתח בגובה מטר ואורך חצי מטר. עמדו שם שומרים: מהצד הפנימי - שוטר יהודי, ובחוץ - שוטר פולני. על-מנת לעבור היה צריך לתת לכל אחד מהם עשרים זלוטי. על פי הוראותיה של הנערה הגעתי לפרצה, השוטר הפולני עזר לי לטפס לגובה הפתח, והשוטר היהודי עזר לי לקפוץ למטה.

פניתי מיד לבית הדודה אסתר. מלבד הדודה היו שם בעלה ושלושת ילדיהם, וגם דודה הלה ובנה והדוד ברנארד. הדוד ברנארד נראה טוב

מכולם, השחפת שלו חזרה ולכן קיבל מזון מזין. כרואה-חשבון בבית-החרושת "באתא" היה לו רישיון לצאת לעבוד. ניסיתי להסתיר את זעזועי מהשינוי שחל בדודות. דודה אסתרה שלבשה את השמלה שאמי סרגה לה, נראתה עתה צנומה, ושמלתה היתה תלויה עליה כמו שק התלוי על מקל, הראש נראה בגודל טבעי והגוף צנום. שיערה נראה נפוח והבליט את גודלו של הראש ביחס לגוף, והעיניים בלטו כמו איימו לצאת מחוריהן - מראה מפחיד.

יהודית בת השנתיים, בתם של אסתר ומארק, היתה בלונדינית וכחולת עיניים, ושמחה לקבל פרוסת לחם ועליה כמה פירורי סוכר. איז'ו, בן הארבע-עשרה, היה המפרנס היחיד במשפחה. הוא עבד קשה מעל ומעבר לגילו ולכוחו. על-מנת להתקיים הם מכרו את מעט הרכוש שהיה ברשותם. הבאתי עמי מעט כסף על מנת לקנות פרווה טובה. דודתי נתנה לי מעיל ישן שלה והחייט התאימו למידותי, בתמורה השארתי להם סכום כסף.

למחרת הלכתי עם הדודה לשוק. לאורך הרחוב, כמעט ליד כל כניסה לבית, שכב אדם עירום למחצה, נפוח מרעב, כחול מקור, גוסס. את רובם לא ניתן היה להציל. דודתי הניחה ליד כל אחד מהם מטבע, אף-על-פי שהיו לה ילדים רעבים בבית.

אמצעי התחבורה בגטו היה מעין ריקשה - אופניים בעלי שלושה גלגלים, מושב קדמי ושני מושבים מאחור. דודתי רצתה להראות לי רכב כזה, והוסענו בו לבית-קפה שהיה שייך לאמה של דז'וניה, ידידתי היחידה בלושיצה. דז'וניה הגיעה עם אביה לגטו שלנו. אביה היה רופא גניקולוג, ובגטו הועסק כרופא כללי וממונה על הבריאות. דז'וניה היתה מאוהבת במורה שלי, אדז'ק. הוא היה בחור יפה, בלונדיני, גבוה ואינטליגנטי, אך מבוגר ממנה בהרבה. היא ביקשה שאספר לאמה על

בחיר לבה, ואני רציתי למלא את בקשתה. בינתיים דודתי חיכתה לקבלת העודף מנהג הריקשה שלנו, ומבטיי נפלו על אדם ששכב ברחוב, גוסס מרעב, ליד מדרגות הכניסה לבית-הקפה. הוא נראה כמו כל אותם אנשים שסיימו את חייהם ברחוב. הוא הביט בי בעיניים שחורות ולוהטות מחוס, ומבטו שהביע כעס ותלונה, פילח את נפשי. דלתות בית-הקפה נפתחו ונסגרו כל העת, אנשים באו ויצאו, צלילי הטנגו השתלבו באנחות הגוסס שבחוף, ובפנים המשיכו בני-אדם לרקוד. בצעדים מהירים נכנסו אנשים לבית-הקפה, כמו רצו לחלוף במהירות ולא לפגוש במראה הקשה ובמבטים של הגוסס. עמדתי כמו קפואה על מקומי והתבוננתי כמהופנטת, אך דודתי משכה אותי פנימה. נרות דולקים נתלו על קירות בית-הקפה והם הפיצו אור רומנטי. מלצריות עם סינר קטן ורוד למותניהן הגישו לנו עוגת גבינה קטנה, טעימה מאוד. כמה זוגות רקדו טנגו. אמה של דז'וניה, היתה אישה נאה ומושכת, היא רצתה לדעת הכול על בתה ועל בחיר לבה, אדז'יק, והיתה מודאגת מפער הגילים שביניהם ומעתידם.

בימים שבהם שהיתי בגטו וארשה הייתי מזועזעת מהפער העצום שראיתי מול עיני: החנויות השופעות מזון, ומולם הגוססים מרעב על המדרכות. בקשתי מדודתי שיעברו לגור בלושיצה, לדינו, אך הם חששו מצפיפות הדור.

עזבתי את הגטו דרך אותה פירצה בחומה שבה נכנסתי אליו. שוב שילמתי לכל אחד מהשומרים עשרים זלוטי. ילד פולני שראה אותי יוצאת, דרש כסף תמורת אי-הסגרתי לגסטאפו, שילמתי גם לו. חזרתי ללושיצה ולא סיפרתי לאיש את שראיתי בווארשה, לא רציתי לעורר בהלה. אבל את מה שלא סיפרתי ראיתי בחלומותיי במשך שלושה

לילות: את אנחותיו של הגוסס שהתמזגו במוסיקת הטנגו, על רקע דלתות בית-הקפה הנפתחות ונטרקות.

החיים בגטו לושיצה

בתקופה ההיא התחלתי לשנוא את האנשים הללו שרקדו במרחק פסיעות אחדות מהגוססים מרעב. למרות שגם אני ישבתי ביניהם, אכלתי עוגה ושתייתי בהנאה קפה, נדמה היה לי שרק יהודים יכולים להיות כה אדישים לסבל אחיהם. לצערי, גם בלושיצה קרו מקרים כאלה, אנשים התעלמו מסבל זולתם.

כואב במיוחד היה גורלם של הבורחים מגטו וארשה שהגיעו ללושיצה. רובם נאלצו לקבץ נדבות, יצאו לכפרים לחפש מזון. היודנראט המקומי החליט שיש יותר מדי מבקשי נדבות והחליט להיפטר מהפליטים היהודים הללו. בעזרת הז'נדרמריה המקומית צוו הזרים העניים לחזור לווארשה, מרחק 130 קילומטרים, ללא ציוד וללא מזון לדרך. רבים מהם לא היו מסוגלים ללכת. אחד מהם היה שואב-מים מווארשה. בפעם הראשונה שדפק על דלתנו, הסתכלה אמי על פניו הרזות והכירה בו שאינו מבקש נדבות "מקצועי". ודאי חשבה על אבא, כשביקשה לתת לו זלוטי אחד. הוא הביט בנו – שתי נשים סורגות בחדר קטן, ואמר שזה סכום גדול מדי עבורו. (אף שחלפו מאז חמישים שנה, בכל פעם שאני מספרת זאת אני נחנקת מדמעות.) לאחר שאמא הפצירה בו שיקבל את הזלוטי, הוא הסכים בתנאי שינתן לו לספק לנו מים בקביעות. מובן ששילמנו לו על כך כראוי.

יצאתי העירה והבחנתי במהומה ליד צריפי המגורשים. נכנסתי לשם וראיתי את כל מבקשי-הנדבות בווארשה, בהם מכרנו שואב-המים, יושבים על רצפת הבטון חפויי ראש ומיואשים. באותו יום היה לנו בבית לחם וגם שומן מטוגן בבצל. רצתי הביתה והכנתי לו כריך לדרך. כסף לא היה ברשותי, ומול הצריף עמדו אנשי יודנראט, ביניהם עמד בעלה של מורתי. ביקשתי ממנו להלוות לי כמה זלוטי והבטחתי להחזירם. מסרתי את הצרור לשואב-המים, ובעת שרכנתי אליו הוא לחש לי את כתובתה של דודתו בלושיצה, שם הסתתרו שלושת ילדיו. הוא התחנן שנדאג להם, זו היתה צוואתו. כעבור זמן-מה הם גורשו בשיירה, תחת משמר של המשטרה היהודית והגרמנית, לכיוון וארשה.

אמי איתרה את שלושת ילדיו הקטנים של שואב-המים והביאה מזון לדודתם. את בתו הבכורה, רוז'ה, העסקנו אצלנו בסריגה. היא היתה בלונדינית ובעלת עיניים שחורות, רזה מאוד. לאחר שתזונתה שופרה נעשו פניה עגולות ויפות. אמי גם מסרה לה אחת משתי החצאיות שהיו לי. כעבור עשרה ימים הגיע אלינו גלויה ממשפחת אביה בווארשה, נאמר בה שהוא הגיע לביתם תשוש מאוד ונפטר כעבור ימים אחדים. בחרנו לא לספר זאת לרוז'ה.

באביב 1942 חלתה דודה אסתר בטיפוס. כבר חודשים אחדים קודם לכן, כשנוכחתי ברזונה המפחיד, חרדתי לבריאותה. היתה ברשותי חליפה שסרגתי בעצמי, זה היה הבגד הטוב היחיד שהיה לי. תכננתי למכור אותה ולשלוח את הכסף לדודה. אבל אמא התנגדה לתוכנית, היא חשבה שאני אזדקק לשמלה זו כאשר יהיה לי חבר, כדי שאוכל להתלבש כראוי. אמא לא ידעה את האמת על המצב בווארשה, כי לא סיפרתי לה. התנגדותה לתוכניתי הרגיזה אותי מאוד, ובקול רם הכרזתי: "אם לא תרשי לי למכור את השמלה, לא אלבש אותה עוד!" אמי,

שהכירה את עקשנותי וידעה שאקיים את דבריי, כעסה וסטרה על לחיי בנוכחות שכנתנו, אבל הפעם לא ברחתי. בערב כהרגלנו שכבנו לישון באותה מיטה, אך אף לא אחת מאיתנו יכלה להירדם. שתינו חשנו אשמה. אהבתי את אמי מאוד, הבנו זו את זו ללא מילים, די היה לנו במבט אחד או בחיוך. היה היתה האדם היחיד בעולם שהיה קרוב אלי כל-כך. בגללי היא נשארה בפולין, באווירה זרה ועוינת. גמגמתי "סליחה", וגם אמא ביקשה ממני סליחה. הוקל לנו ונרדמנו. מכרנו את החליפה, והדודה הבריאה.

אף שהגטו שבו שהינו היה חצי-פתוח והיה לי רישיון לצאת לעבודה בגן אצל מיודעי הגנן, חשתי כבבית-סוהר והתגעגעתי מאוד לחופש. האיש שבגנו עבדתי היה פטריוט פולני יפה-תואר ורב מעלות. הייתי מאוהבת בו וקיוויתי שישב לי ביחס דומה, ובכל זאת, באחד הימים כשניסה לנשקני בשדה, סטרתי לו על לחיו, אינני יודעת למה. מובן שלא סיפרתי על כך דבר לאמי, אבל היא חשה בכך. תמיד הרגישה מה קורה אתי. בערבים עמדתי ליד החלון ושרתי לעצמי: "בלילה חשוך וחירש כמו שליט אכזר, אסירים ישנים שינה עמוקה, אבל לא כולם. אחד מהם חולם, הוא רואה את החופש מאחורי הערפל".

בינתיים חלמתי על השחרור מהכיבוש הגרמני. באחד הימים הגיעה אלינו אישה שהיתה מוכרת בסביבה כזונה. היא לקחה שמלה שסרגנו וסירבה לשלם עבורה כפי דרישתי, אחר כך הלשינה עלינו לז'אנדרם, והוא הגיע בלוויית תגבורת לעשות אצלנו ביקורת. כל הצמר שהיה ברשותנו הוחרם. אמי, שדיברה היטב גרמנית, הציגה תעודת זהות שהוכיחה שאנו מלודז' ולכן אנו אזרחים של הרייך השלישי, אך דבריה רק הרגוזו את השוטרים והם הכו אותה על ראשה. אני צעקתי כדי להזעיק אנשים. אחד הז'אנדרמים סטר לי, ואחר הרים כיסא נאיים

לזרוק אותו עלי. ההתקהלות סביב הבית, שנוצרה עקב צעקותי, הבהילה אותם והם חדלו מהאלימות, החרימו את הצמר והלכו. סטירת הלחי ההיא בערה על לחיי עוד זמן רב. גם אמי סבלה שבועיים מכאב ראש וכתמים סגולים כיסו את פניה.

אבל הסבל הפיסי היה מועט מול המועקה הנפשית שחווייתי. שבועיים הייתי טרודה במחשבה: לו היה המצב הפוך, וגרמני היה מצוי בסכנת מוות, האם הייתי מחביאה אותו? בטוח שכן! בלבי החלטתי שאנקום את נקמתי כשאספר בבוא היום לבניהם של הרוצחים על מעשי אבותיהם.

חיסול גטו לושיצה

באביב 1942 החלו הגרמנים למנוע מאיתנו את השימוש בשירותי הדואר ומאז נמנע מאיתנו הקשר עם וארשה. באחד הימים נמצאה ליד הכביש הראשי גופתה של מבקשת-נדבות אחת, היא היתה מוטלת שם כשראשה מרוסק. הגרמנים השאירו אותה במקום על-מנת להפחיד את תושבי הגטו. אמי לא היתה מסוגלת להפסיק לחשוב על המראה המזעזע, כפי שהגיע אליה מפי השמועה.

אמי קראה עיתונים שנדפסו על ידי הגרמנים, הם היו היחידים שהגיעו אלינו. אני ידעתי שעיתונים אלה משקרים, ולכן לא קראתי בהם. שמרתי את עצבי למצבים קשים יותר. מסרנו פרוות וכמה חפצי ערך לשמירה בידי ידידים פולנים. בקיץ של שנה זו התקדמו הגרמנים לכיוון לניגרד ומוסקבה. סופם החל להסתמן. נדמה היה כי החיים בגטו נמשכים כרגיל, אבל הכול ידעו שזה השקט שלפני הסערה.

החלטתי לברוח עם חיסול הגטו, אבל אמי לא רצתה לזוז מהבית, היא העדיפה למות על מיטתה. הרגשתי נורא: ידעתי שהיא תתקשה לשרוד בתנאים הקשים שצפויים לנו, ואני לא אוכל לעזור לה. זו כבר המלחמה השלישית שהיא עברה בחייה, עצביה כבר לא היו חזקים. בשבת ה-22 באוגוסט התעוררתי שלא כהרגלי בשלוש לפנות בוקר. כהרגלנו, ישנתי במיטה אחת עם אמא, מיטה שניצבה ליד החלון. הבטתי בעד החלון החוצה. כמה שוטרים עמדו בפינות הרחוב כשבידיהם רובים. כעבור חצי שעה גם אמא התעוררה ושאלה מה קורה. ניסיתי להרגיע אותה ואמרתי שייתכן שהם שוטרים שהגיעו כדי לירות במטוסים, אך ידעתי שאין זה כך.

באותו בוקר, כבכל יום, יצאו עובדים יהודים מהגטו לעבודתם בתחנת הרכבת. הם נרצחו מיד כשיצאו מהגטו. רופאת השיניים הפולנייה ועוד כמה מידידותנו הפולניות הגיעו אל מתחת לחלון חדרנו ואנו השלכנו אליהן כמה בגדים, אלבום תמונות וכמה חפצי-ערך. בעשר בבוקר הגיע אלינו בן-דודי נחמיה (אשר בימים הטובים חלם להתחתן איתי), ששימש כשוטר יהודי בגטו. הוא הודיע שעלינו לקחת כמה חפצים ולרדת לשוק, הוא לא אמר לאן מתכוונים לקחת אותנו. בחוץ כבר התאסף המון. אמא לא רצתה לצאת, אבל לא היה היכן להסתתר. היא נכנעה לבקשתי והצטרפה להמון. אחדים לקחו איתם מטען רב: שמיכות ושקים מלאים בגדים. אני כבר ידעתי שאברח, ולכן לבשתי עלי כמה שמלות, זו על גבי זו, ומעיל של אבא מעליהן. בכיסי שמרתי צנצנת דבש שקיבלתי מידידתנו הפולנייה, גברת קאזימרצ'ק, ועל גבי נשאתי תרמיל ובו מצעים. עמדנו בתוך ההמון שהחל לזוז. אנשים הסתכלו על הבתים שעזבו ופרצו בבכי, והגרמנים פתחו באש מנשק אוטומטי. ההמון נע קדימה, ורבים מהאנשים נפלו על חפציהם. מקצתם נדרס על ידי ההמון

המבוהל. הכול השתק ונעצר. היו שם כמה אלפי יהודים וכחמישים גרמנים. חשבתי לעצמי: למה אינם מתפזרים ובורחים לכל עבר? כמה מהם יוכלו הגרמנים להרוג? הזעם גאה בי. רומניוק, ידידו של דודי, הגיע אל דודי והתחנן: "ברחו, אני אסתיר אתכם, אל תלכו עם כולם לטרבלינקה!" אבל דודי השיב, שלא ייתכן שמתכוונים לקחת אותנו לטרבלינקה, כי היודנראט אספו מכולם זהב ומסרו לגרמנים, והבטיחו שבתמורה הגרמנים יעבירו אותנו לגטו וארשה. מישהו לחש באוזני שידידתי דז'וניה, אביה והחבר שלה ברחו. אבל לא סיפרו לי שהרגו אותם בגבול הגטו. מישהו סיפר שהרשקו, המורה שלי לאנגלית, גם הוא ברח. ישבתי עם אמי ונשים נוספות בעגלה. ידיד פולני הגיע, ביקשתי ממנו שיביא לנו קצת מים. הוא פחד ולא הגיב. הוצאתי את צנצנת הדבש מכיסי, הנחתי את תרמילי על הארץ, והודעתי לאמא שאני בורחת. היא שאלה אם אני משאירה אותה לבד. ביקשתי שתצטרף אלי, היא סירבה. לא היה זמן לפרידה.

הבריחה

מבלי למשוך תשומת-לב ירדתי מהעגלה והתחמקתי לסמטה צדדית, ומשם לגן של גברת פיוטרובסקה, מרחק של כמאתיים מטרים מהשוק. שכבתי בתוך העשב הגבוה, וטמנתי באדמה את תעודת התלמיד שלי. קולות היירי מהשוק הוסיפו להישמע. אמי נשארה בתוך הקהל ההוא. האם להישאר כאן או לחזור אליה? השאלות לא הפסיקו לטרטר בראשי. ילדים של השכנים הבחינו בי וניגשו אלי. ביקשתי מהם שישאלו את הוריהם אם הם מוכנים להסתיר אותי במרתף ביתם. אחר-הצהריים הם חזרו ובפיהם תשובה שלילית. גברת פיוטרובסקה הגיעה אלי בצהריים,

נושאת עמה לחם יבש וחלב, ובפיה התנצלות על שהלחם אינו טרי. היה לי קשה לאכול את "לחם החסד" הראשון, ובכל זאת בלעתי אותו בתיאבון רב. בשלוש בצהריים פסקו היריות.

עם חשיכה יצאתי משם והתקדמתי לעבר הכפר שווייירוב. אחד האיכרים בכפר זה היה לקוח של עבודות הסריגה שלנו. מעולם לא ביקרתי אצלו, והיה עלי לשאול את שומר הכפר לכתובתו. הגעתי לביתו והאיש הרשה לי ללון במתבן שלו. בבוקר ניתן לי להתרחץ והוגשה לי ארוחת בוקר טובה שלוותה בתוכחה: איך יכולתי להשאיר את אמי הטובה ולהימלט בלעדיה? הייתי ללא פרוטה בכיסי, ביקשתי וקיבלתי מעט כסף. החלטתי לשים פני לכפר וויצ'ולקי. משפחת קליצקי, שכיחן שם כראש הכפר, נמנתה גם היא עם לקוחותינו.

יום ראשון היה זה, וזרם האנשים שיצאו מן הכנסייה שטף את הדרך. לא ידעתי שבדרשת השבת שנישאה באותו יום, הטיף הכומר המקומי לעזרה ליהודים. פסעתי לאטי, אנשים עברו לידי, ואני נותרתי מאחור. חשתי שמישהו צועד מאחורי. איכר נמוך, שראשו נטה הצדה, התקרב אלי. הוא שאל לאן פני מועדות. השבתי שאני הולכת אל ראש הכפר בוויצ'ולקי. הוא אמר, עוד תספיקי להגיע לשם. יש לי בת בגילך. במתבן הכנתי מקום מיסתור לחזירים (כדי להימנע מהחובה למוסרם כ"מס" לגרמנים). המקום נקי, איש לא יגלה אותך שם. שמו היה ווצלאב רדז'קובסקי. הוא הוביל אותי למתבן שלו, שכלב היה קשור לשערו. בקיר המתבן היו דלתות קטנות ומהן נשקף נוף פתוח ונפלא. זה היה חודש ספטמבר, האוויר היה צח, ומולי השתרע נוף של שדות מוריקים ויערות מלוא העין. רדז'קובסקי הבטיח שאשתו תביא לי אוכל, וביקש שאמנע מלהיראות על יד משרת הבית. בערב הביא לי מעיל קטיפה ארוך ושחור של אשתו, כדי שאתכסה בו כשמיכה. ישנתי היטב, ובבוקר

ביקשתי לקבל סוודר ישן, כדי שאוכל לפורמו ולסרוג ממנו דבר-מה, ואוכל להועיל למארחיי. אשתו של האיכר הביאה לי מאכלים טעימים: לביבות, מיצים וגם קערת רחצה ובה מים חמים. חשתי בטוחה, אבל ידעתי שזו רק ההתחלה, וכדי לשרוד אזדקק לעצבים חזקים. השתדלתי לפתח לעצמי פילוסופיית חיים שתעזור לי בכך: ידעתי שאסור לי להרהר בעבר וגם לא לדאוג לעתיד, וידעתי שכל יום של חיים הוא מתנה.

בעלי הבית סיכנו את חייהם עבורי, ולא היה לי דבר להשאיר להם אחרי, מלבד שם טוב. כשראיתי שהם משכימים בחמש בבוקר לעבודתם בשדה, התחלתי להשכים גם אני באותה שעה כדי לסייע להם בעבודת הבית. כשהם יצאו לשדה, יצאתי מהמתבן, שאבתי מים מהבאר שבחצר ונכנסתי לנקות את ביתם. בערבים הם הזמינו אותי לביתם לסעוד עמם את ארוחת הערב. ביקשתי מבעל הבית שיברר מה עלה בגורל אמי, אבל הוא חשש שמא יביא הדבר לחשיפתי. ביקשתי ללמד את בתו הקטנה קרוא וכתוב, ולצורך זה נזקקתי לספר כלשהו. הביאו לי ספר של שיעורי דת. התחלתי לקרוא בו, ולראשונה בחיי חשתי קנאה בילדים שיוודעים את תכלית קיומם בעולם: "להכיר את אלוהים, לאהוב אותו ולשרת אותו בנאמנות." ואני כל השנים הללו לא ידעתי זאת. גל של אושר הציף אותי וחשתי שזהו הדבר שאותו אני מבקשת.

באחד הימים הבחין בי משרת הבית. סיפרתי על כך לבעל הבית והוא הבטיח לי שיטפל בכך. לאחר מכן לא היה עוד צורך שאסתתר מהמשרת. בפעם אחרת נכנסה לבית שכנה ואני לא הספקתי להסתתר, אך היא חשבה שאני בת המשפחה, ורק התפלאה שגדלתי כל-כך... כדי שלא אחוש סגורה כאסיר, בערבים הוציא אותי בעל הבית עמו בעגלה לשדה לאסוף ירקות.

ב-14 בספטמבר בסביבות עשר בערב, כשכבר שכבתי לישון במחבוא שלי, שמעתי לפתע קולות ירי ונביחות כלבים. חששתי שמישהו הבחין בי, הלשין לגרמנים ובאו לחפש אחרי. עטיתי עלי את המעיל השחור, ויחפה כשלגופי חצאית לבנה וחולצה צהובה, נמלטתי בעד הדלתות האחוריות של המתבן לעבר שדה תפוחי האדמה. בחוץ שרר חושך מצרים, רק אורות פנסים נראו נעים על הכביש של הכפר. הייתי בטוחה שאילו הם אורות של אופניים, וששוטרים מחפשים אחרי בבתי האיכרים. קפצתי מעל הערוגות ורצתי לכיוון היער. קיוויתי שאם יירו בי זה יהיה מאחור. בראשי חלפו המילים: "שילוש קדוש, אלוהים אחד, רחם עליי!"

כשהגעתי ליער החל לרדת גשם דקיק וחמים. השתרעתי על האדמה תחת עץ וכיסיתי את עצמי במעיל. היה שקט וחשתי ביטחון כמו ילד החבוק בזרועות אמו. התעוררתי מוקדם בבוקר, עוד לפני זריחת השמש. ידעתי שלא אוכל להתקיים זמן רב על אוכמניות ויצאתי לפאתי היער. בערפל שכיסה על הכול, ראיתי מפלצות מתקרבות אלי. פחדתי. עם זריחת השמש, התברר ש"המפלצות" לא היו אלא עדר של פרות ורועה.

המפגש עם אמא

הגעתי לכפר ויצ'ולקי, כפר שבתיו בנויים משני צדיו של רחוב ארוך. הלכתי בשוליו האחוריים של הכפר, כדי שלא אמשוך תשומת-לב במראה המוזנח והמשונה שלי. הגעתי לביתו של ראש הכפר. זה היה יום ראשון, ה-15 לספטמבר, יום המוקדש על-ידי הנוצרים לקינותיה של מריה על מות בנה: הסטאבט מאטר דלרוזה.

הנשים נאספו בכנסייה, אבל ראש הכפר, קליצקי, נמצא אותה שעה בביתו. כשראה אותי שמח כאילו פגש בבתו האובדת. מיד הוא סיפר לי כי אמי שלחה שליחה מאולישנקה לשאול אודותי. הידיעה שאמי בחיים מילאה אותי אושר. קוליצקי הגיש לי לחם וחלב, והבטיח שכאשר ישובו הנשים מהכנסייה אקבל ארוחת צהריים, וכך היה. פינו לי את אחד משני חדרי האורחים שבבית, ובו שולחן עטוי מפה לבנה, ובערב הציעו לי מיטה עם סדינים נקיים וצחים. תענוג - שוב הרגשתי כבן-אדם!

ראש הכפר קליצקי שלח את בנו לאיכר רדז'קובסקי כדי לברר מה קרה באותו לילה כשברחתי. התברר שהגורם ליריות לא היו אלא גנבים שבאו לגנוב חזירים. עוד התברר שכאשר רדז'קובסקי נוכח שברחתי, עלה על סוס בחברת גיסו והם חיפשו אחרי כל הלילה בשדות. הם שמחו מאוד לדעת שמצאתי מחסה אצל קליצקי. הבטחתי להם שכאשר אמצא את אמי, אשלח אותה אליהם והיא תמשיך את מלאכת הסריגה שבה התחלתי.

הגרמנים בדרכם השיטתית, לאחר שחיסלו את הגטאות הגדולים, פתחו גטאות קטנים, מלכודות ליהודים שהצליחו להימלט אבל לא מצאו לעצמם מסתור. קליצקי, כראש הכפר, היה בקשר קבוע עם הגרמנים, ולא חשש מהם כרדז'קובסקי. הוא שלח את בנו יאנוש לגטו החדש בלושיצה ומצא שם את אמי ושני בני-הדודים שלי, ששימשו כשוטרים ביודנראט. כעבור יומיים, בשעה ישבתי עם מלאכת הסריגה ליד החלון הצופה לכביש, ראיתי משאית של גרמנים חולפת על הכביש וכמה מטרים אחריה צעדה אישה במעיל רוח ובמטפחת לראשה. היא דפקה על דלת הבית, והיות שבמטבח היו באותה שעה כמה שכנות, היא אמרה שיש לה חבילה עבור הבת. הכניסו אותה מיד אלי. זו היתה אמי! קשה לתאר פגישה שכזאת... היה עלינו לחנוק את קולות השמחה

וההתרגשות, כדי שהשכנות לא יחשדו בדבר. אמי סיפרה לי שלאחר שברחתי הבינה גם היא שעליה לברוח. היא ירדה מהעגלה וצעדה עם ההמון, שבשעה שלוש בצהריים החל לנוע. לפנות ערב היא הצליחה לחמוק מהשיירה אל שדה של תפוחי-אדמה, שם שכבה זמן-מה. איכרה הזדמנה למקום, ואמא קראה לעברה ומסרה לה טבעת בתמורה למזון ומים. האישה הביאה לה מים, לחם ונקניק, והבטיחה לחזור בלילה כדי לקחתה לביתה. כשעה לאחר מכן הגיעו לשדה גרמנים מלווים בכלבים מאולפים, הם חיפשו אחר פצועים יהודים שנותרו בשטח. הם עברו ליד אמא, אך הם וכלביהם לא הבחינו בה, על אף הנקניק שהיה בידה. אמא ראתה בכך נס משמים. לפני חשיכה הגיעה האיכרה ולקחה עמה את אמא. אלא שלשכניה נודע הדבר, והם חוללו מהומה בחששם שאם ייוודע הדבר לגרמנים הם ישרפו את הבתים באזור. האיכרה נאלצה לגרש את אמא. אמא פנתה משם אל ביתו של מכר שלנו, זדיביכובסקי, שען מווארשה, שבתקופת המלחמה עבר להתגורר באזור הכפרי. הוא הזמין את אמא להתגורר אצלו, אך כעבור זמן קצר עזבה אמא גם מקלט זה ויצאה לדרכים לחפש אותי, כשהיא לבושה כמבקשת-נדבות וללא נעליים. היא הסתכלה על כל ילדה שנקראה בדרכה ושאלה עלי אצל כל מכרינו. אנשים צחקו מהקבצנית בעלת הרגליים הלבנות כל כך. לבסוף היא פגשה באישה שביגנתה הסתתרת ביום חיסול הגטו. האישה סיפרה לה שפגשה ב', אך אינה יודעת לאן הלכתי. כעבור זמן נודע לי מפי ידידתנו הלנה, שגם היא פגשה את אמא באותה תקופה, כשאמא מצאה מסתור בגינתה. היא סיפרה כי הן נפגשו בבכי ונשיקות. אמא נראתה עייפה ונואשת ומוזנחת. הלנה נתנה לה מקום מסתור בעליית-הגג שביתם ושוחחה עם אמא שעות ארוכות כדי לחזק את רוחה. היא סיפרה לי כי פעמים רבות הן שוחחו על אלוהים, ושאמא התרשמה

עמוקות והעריכה רגעים אלה. עוד סיפרה לי הלנה כי שכן שלהם הסתיר יהודי במרתף ביתו על-מנת למוסרו לגרמנים. הם שמעו את צעקות הקורבן, אך לא חששו מהשכן המנוול. הם אף עזרו לנמלטים היהודים שביקשו מקלט. באחד מהם, פצוע, טיפלו במשך חודשים ארוכים, לאחר שנרפא ועזב, השיג הלה נשק וחזר לדרוש כסף ממציליו. אביה של הלנה נתן לו כסף, בידיעה שאחרת לא יהסס להורגו. עוד סיפרה לי הלנה, כי אמי הלכה לכפר לחפש אותי, וכשלא מצאה פנתה לגטו החדש, כי חשבה ששם יקל עליה למצוא אותי. היא טענה שאם תשרוד את המלחמה, תישאר באזור זה כדי להודות למציליה על העזרה שהגישו לה. כעבור זמן נודע לי מפי נחמיה, בן-דודי, שוטר ביוזנרסט, מה עלה בגורלם של אנשי העיירה שצעדו באותה צעדת מוות ממנה נמלטנו. הם הוצעדו בשמש הקופחת של אוגוסט ללא מים, עד שהגיעו לכיכר של סידלצה (היום כיכר ברקוסלביץ), שם נאספו 17,000 יהודים, משלושה גטאות. במשך שלושה ימים הם נצטוו לשכב ללא מזון ומים על אבני הכיכר, ומי שהרים את ראשו, נורה. כעבור שלושה ימים חיסלו את הנותרים. כך "חסכו" הגרמנים את ההסעה ברכבת לטרבלינקה.

אני מתקרבת לאמונה

לאחר שאמי ואני נפגשנו, הסדרנו לה מקום מחבוא אצל מצילי הקודם, האיכר רדז'קובסקי. ראש הכפר קליצקי פנה לאחד התושבים, מאיור מידונסקי, שעבד במועצה ועסק בהנפקת תעודות, וביקש שינפיק תעודה עבור אמא, אך הלה, כאשר ראה את אמי בעלת החזות היהודית הבולטת, סירב בכל תוקף לעשות זאת, פן יבולע לו.

כך אני ואמי התגוררנו באותה תקופה בשני מקומות מחבוא שונים, אך נפגשנו לעתים קרובות. אני הבהרתי את שיערי במי חמצן, ואמא חשבה שכדאי שאצא מהבית ואבקר בכנסייה כמו בנות המקום. בימים המשכתי בעבודת הכנת הצמר ובסריגה. באותה עת קינאתי באִמָּה, בתו של בעל הבית, על שהיתה מתפללת בדבקות ובריכוז. שוחחתי איתה על ישוע, שכל שידעתי עליו עד אז היה מתוך ספר "בן אנוש".

ב"יום כל הקדושים" בנובמבר 1942 שמעתי בכנסייה את "הדרשה על ההר": "אשרי עניי רוח כי להם מלכות השמים..." זה היה מנוגד לכל מה שקראתי על הדת לפני המלחמה בעיתון הסוציאליסטי. הפסקתי להאמין במה שנכתב שם על הדת כ"אופיום להמונים".

אִמָּה עמדה להתחתן בקרוב עם מאיור מידונסקי. היא ביקשה ממנו שיכין עבורי תעודה. הוא לא ידע שאני יהודייה, ובעת מילוי השאלון לתעודה שאל עם אני לטינית-רומית, לא הבנתי את כוונת המילים, וחברתי ענתה במקומי שכן. על-מנת להכין לי צילום לתעודה, לקח אותי יאנוש, בנו של בעל הבית, אל העיירה לשיצה, לצ'אסלב שהזמין לביתו צלם. גם בן-דודי נחמיה הגיע לשם, כי ידע שיוכל לפוגשני. הוא היה מאוהב בי, אבל אני לא נמשכתי אליו כלל, ובכל זאת נפגשנו בחיבוקים ונשיקות, והדבר עורר את קנאתו של צ'אסלב.

באותו זמן תכננתי לעזוב את מקום המחבוא שלי בבית קליצקי, כי חשתי שהמקום כבר אינו בטוח. חיכיתי רק לקבל את תעודת הזהות. כדי להודות למאיור שהכין את התעודה, ערכנו מסיבה קטנה בביתו. איש גסטאפו שעבר בקרבת מקום עם אהובתו, נכנס למסיבה מבלי שהוזמן. אני הוברחתי למטבח, כדי שלא יבחין בי, אך הוא לאחר, ששתה כמה כוסות וודקה, מצא אותי במטבח וסחב אותי לריקוד עמו. אמי ישבה אותו זמן בחדר הסמוך.

בסופו של דבר את תעודת הזהות לא קיבלתי. בתו של המאיור ניסתה להעביר אותה בגניבה אלי, אלא שאביה גילה זאת, כעס אליה והשמיד את התעודה. בכל מקרה, ידעתי שעם התעודה או בלעדיה, עלי לעזוב את המקום. נפרדתי מידידתי בדמעות. היתה זו פרידה מוזרה: היא בכתה ואני נחמתי אותה, הסברתי לה שאינני יכולה עוד לסכנס בנוכחותי, והבטחתי לחזור לאחר שנעבור את הזמן הקשה. ידעתי שביתם יהיה תמיד פתוח עבורי.

לאחר שאמא סיימה את עבודת הסריגה בבית משפחת רדיקובסקי, אחיה של בעלת הבית, קזמיר גלצקי, הזמין אותה לביתו. היה זה זוג חשוך ילדים ולהם בת מאומצת, מארישיה. מארישיה נתנה את מיטתה לאמא, והיא עצמה עברה לישון על הרצפה מול התנור. בדירת-חדר זו היה רק מקום לארון ומטבח קטן, לא היו כיסאות, וישבו על המיטות, אבל היה שם חם ונעים. הגברת רדיקובסקי המליצה עלי לעבודה למכרים שלה בבולסטי.

היתקלות עם המשטרה

למשפחה בבולסטי היה בן קטן, ואני לימדתי אותו לקרוא. סרגתי שם, ובבוקר ובערב הייתי מתפללת עמם. מעבר לפרוזדור היתה דירת השכנים. לשכנים גנבו באותו זמן חזיר. בבוקר הגיעו שני שוטרים על-מנת לרשום דר"ח. מכיוון שהשכן לא היה בבית, נכנסו אלינו. ישבתי עם מלאכת הסריגה שלי ליד החלון, הם הסתכלו עלי והבחינו מיד שאני יהודייה. למרות שלא היו לי מסמכים אריים, הכחשתי בתוקף. בעל הבית גם הוא טען שהוא מכיר אותי כנוצרייה ושאני מתפללת כנוצרייה, אבל לשווא. השוטרים הורו לי לקחת את חפצי המעטים ולהילוות אליהם. לפני שהגענו לרכב של השוטרים, עוד ניסיתי להכחיש שאני

יהודייה, אך השוטרים אמרו לי: "אל תגידי דבר, אנחנו מכירים אותך, את אחיינית של בקרמן." הבנתי שנתפסתי, והצעתי: "יש לי חמישה רובל בזהב, אתן לכם אם תשחררו אותי." שאלו: "מה יש לך עוד?" – "יש לי עוד מאתיים זלוטי שקיבלתי תמורת עבודתי, גם אותם אתן לכם." הם השיבו: "את המאתיים זלוטי שמרי לעצמך, עוד תזדקקי להם. את חמשת הרובל נחלק בינינו. נשחרר אותך בתנאי שתלכי מכאן רחוק, למקום שלא מכירים אותך. יש לך מבטא פולני טוב. ספרי שאת מגורשת מאזור זמושץ', שם שרפו את הכפרים ואת הניירת, ולכן אי אפשר להוכיח דבר, ושם יש אנשים עם פנים כהות כמו שלך."

הם הסיעו אותי עד הכפר לבקי, ושם שחררו אותי. אחר-כך נודע לי שאחד משני השוטרים, הנמוך, היה אדם טוב שעזר לרבים, שמו היה פז'ישק. השוטר השני, גבוה ומזוקן, היה מוכר בסביבה כמסגיר יהודים. העצה שלהם הצילה אותי.

באותו ערב הלכתי מבית לבית, דפקתי על דלתות, אך איש לא העז לקבלני לביתו. בלילה נאלצתי לחזור לבית גליצקי, שם שהתה אמא. סיפרתי לה את אירועי היום, כדי להסביר לה מדוע עלי להתרחק. אמא קיבלה זאת קשה, ופחדה מאוד. היא היתה מודאגת מסיכויי לשרוד לאחר שלא הצלחתי למצוא מסתור ולו ללילה אחד. היא חשבה שהטוב ביותר עבורי הוא לנסוע לעבודת כפייה בגרמניה במקום עובדת פולנייה. כך עשתה לודזיה, צעירה יהודייה שהכרנו, שעבדה במשק של ורוצ'נסקי. (לודזיה גם שכנעה את מעסיקיה להסתיר במקלט תחת הרפת שלהם, שלושה בחורים יהודיים: נחמיה, בן דודי, הרשקו, מורי לאנגלית, ובקרמן).

נדודים

אמא ואני מצאנו מדי פעם מקלט בבית ורוצ'נסקי, והרגשנו שם נוח. בעלת הבית רצתה שנישאר, אך בעלה חשש. הוא פחד ממני, אולי חשש מאסון שיבוא בגללי.

בערב חג המולד חגגנו את החג יחד עם בני המשפחה. אמא כיסתה בצמר-גפן עץ אשוח ענקי, על השולחן נפרשה מפה לבנה, הבחורים עלו מהמקלט והסבו עמנו ושרנו שירי חג. אלא שבדיעבד הבנתי מדוע בעל הבית כה חשש. במרתף הוא הכין תעודות מזויפות לחברי המחתרת הפולנית וגם ליהודים. לאחר החג חזרה אמא לבית רדזיקובסקי, ואני שיניתי מסתור מדי פעם.

נחמיה היה אחיין של אמא, והיא ביקשה שאלך לבקרו. צ'אסלב התנדב לקחת אותי לשם בעגלתו. הוא הביא אותי עד לבית-המרזח. עזבתי אותו ליד כוסית הוודקה שלו ופניתי ברגל לבית ורוצ'נסקי. אמרו לי שנחמיה כבר לא אצלם. צ'אסלב חזר הביתה ואני נדדתי בין כפרים בסביבה והצעתי את עצמי לעבודת כפייה בגרמניה במקום מישוהו מבני הבית. אבל איש לא היה מעוניין בכך כי לא היו לי ניירות.

באחד הימים לפנות ערב התדפקתי על בית קטן ועני. התקבלתי בלבביות רבה, כאילו עשיתי מעשה חסד בעצם בואי. זו היתה דירת חדר קטנה. חלק מהבית שימש למגורי פרה וסוס, וילדי המשפחה ישנו מעל. תנור האפייה. בעל הבית, יזדבסקי, הוציא קרשים והתקין עבורי מיטה. למחרת ביקשתי מבעלי הבית צמר ופשתן וסרגתי גרביים לכל בני הבית. חשתי שמיום ליום הפחד שלהם גובר, וכעבור שבועיים הוקל להם כשהודעתי שאני עוזבת. כשנפרדנו הם אמרו לי שתמיד אוכל לחזור אליהם. גם היום, כשאני כותבת על אנשים אלה, עולות בעיניי דמעות של התרגשות. יזדבסקי הציע לי לעבור לעבוד אצל חמו, קיבלתי את

הצעתו והוקל לי. בערב הוא רתם סוס לעגלה ובחצות הגענו לכפר גדול, קשסק, אל בית חמיו. כרגיל במקרים של אורחים בלתי צפויים, בעל הבית הביא ערמת חציר, וישנו עליה. לאחר ארוחת הבוקר יזדבסקי חזר לביתו, ואני קיבלתי צמר לסריגה. הייתי מאושרת שלא נשאלו כל שאלות.

באחד הערבים התדפק על הדלת צעיר לבוש סמרטוטים, תיכף הכרתי שהוא יהודי, והחלפנו מבטים לפני שהוא קיבל את מנת הלחם ונעלם. אני חושבת שהיה לן במתבן כלשהו. בעלי הבית העמידו פנים שאינם יודעים.

מחלת הטיפוס

החורף ההוא (1943) היה חורף קשה. רחצנו רק את הפנים, וישבנו בתוך הבית עטופים בפרוות. גם כינים, המעבירות הטיפוס, מצאו מחסה בפרוות החמות הללו... כעבור שבועיים הלכתי לבקר את אמי. כרגיל ישנתי איתה במיטה אחת. בלילה התכסה גופי כתמים אדומים וחומי עליה. אמא כבר חלתה במחלה זו בעבר, והסיכון להדבקה היה נמוך. בלעתי כדורי פירמידון ואכלתי גוגל-מוגל. ראשי כאב מאוד ולא יכולתי לישון. בלילות אמא ואני שוחחנו. אמא סיפרה לי שתמיד חשה מה קורה איתי. הקשר בינינו לא היה רק של אם ובת, היא היתה לי גם כאחות וחברה. אמרתי לה שאם אשאר בחיים אני אתנצר, ולא רק בגלל האנשים שסיכנו את חייהם עבורנו מכוח אמונתם. אמא אמרה שגם היא מוכנה להתנצר, אך חוששת שאבא לא יבין צעד זה ויחשוב שמכרנו את דתנו מסיבות של תועלת. הרגעתי אותה ואמרתי שאבא מכיר אותנו היטב ולא יחשוד בכך. בלילות הללו, אמא העבירה לי את חוכמת החיים שלה, כמו היתה זו צוואה. היא גם התוודתה על "חטאה" הגדול: למרות

שבזמן מסוים הגיעו אליה שמועות כאילו נהרגתי, היא בכל זאת רצתה להוסיף ולחיות, כדי לשמוע את דיבור העצים, שירת הציפורים, מראה הפרחים...

מבחינה גופנית היא החזיקה מעמד היטב, אבל עצביה היו מתוחים מאוד. ואילו אני נזקקתי לעוגן חזק, שאוכל לסמוך עליו. התביישתי בעצמי על שאני מחפשת לי אמונה שמחוץ לשכל, והסברתי לעצמי שאני עוברת עכשיו תהליך התפתחות רוחנית בדומה לזה שעברה האנושות: מן הדתיות של ימי-הביניים לרציונאליזם של תור התבונה. עכשיו עלי להאמין, אבל אולי בעתיד כבר לא אזדקק לאמונה זו, ואוכל להשליך אותה אל מאחורי. האם היתה זו מלכודת של אלוהים?

נפוצה שמועה שהגרמנים עומדים להגיע לסביבה לצוד תרנגולות, אך באותה הזדמנות גם "יצוד" יהודים. בתקופה שהחלמתי ממחלת הטיפוס הייתי עדיין חלשה מאוד. היה צורך בעגלה כדי להעביר אותי חזרה אל קליצקי. אני זוכרת את המבט המרחם של רזיקובסקי ואת מילות הפרידה המוזרות של אמא: "שאלוהים ידריך אותך!"

ארבעה ימים שהיתי במיטה אצל קליצקי. הייתי עטופה במעיל של אבי, לא רציתי להשתמש בכלי המיטה שלהם, כדי שלא יידבקו ממני בטיפוס. כאשר נודע שהגרמנים עומדים להגיע, אִמָּה, בתם של בעלי הבית, לקחה אותי בעגלה חזרה אל יזדבסקי. כשהגענו אל בית יזדבסקי, מצאנו אותו כשהוא מעמיס את כל משפחתו על עגלה, בדרכם לקשסק, אל הלוויית הגיס שלו, שנפטר מטיפוס. הגיס היה בחור כבן עשרים, גבוה, נאה ואהוב על כולם. לא הבנתי מדוע דווקא הוא נפטר כשהיו לו כל התנאים לחיות, ואילו אני נשארתי בחיים, מסכנת את חייהם של אנשים כה רבים. בני משפחת יזדבסקי ביקשו שאתלווה אליהם להלוויה, אך אני סירבתי, לא ידעתי איך להתנהג שם, הבטחתי שאבוא אליהם אחר-כך.

פניתי אל בית אחותו של צ'אסלב, אמי שהתה שם בעבר. לנתי עם ילדיהם הקטנים, וחששתי שאדביק אותם בטיפוס. אך גם חששתי להודות שהייתי חולה ושאני עדיין חלשה מהמחלה. על אף חולשתי השתדלתי להועיל להם בעבודות הבית. תיאבוני לא שב אלי, ואני חשבתי שזה סימן לכך שסופי קרב.

מותה של אמא

בסוף חודש מארס 1943, הגיע מלושיצה אחד מאחיה של בעלת הבית, ובפיו ההודעה שהגרמנים הרגו את אמי בבית-הקברות של העיירה. לא רציתי להאמין בכך, ורק כעבור ימים אחדים התחזקתי דיי ואזרתי עוז לברר זאת. פניתי לבית קליצקי, לברר שם. למשמע הדברים, התמלאה בעלת הבית יגון ותחושת-אשם שלה על שלא הסתירה את אמא אצלה. שוב מצאתי את עצמי מנחמת אותה, והסברתי לה שבכל מקרה אמא רצתה לעזוב כדי להסתובב באזור ולמצוא קונה לחגורת-הבטן שלה, על-מנת לקנות עבורי מזון מזין. ידעתי גם שבזמן החיפושים של הגרמנים אמא לא רצתה לסכן את מחביאיה.

קליצקי סיפרה לי שאמא הלכה לבולסטי, עם חגורת-הבטן שלה, והיתה באיזה בית שעה שנכנס לשם בן היערן, שהיה לבוש מדים ירוקים. כשראתה אותו רעדו ידיה של אמא, ובכל מקרה, ניכר בה שהיא יהודייה. לא הועילה תעודת הזהות וההכחשה שלה, גם לא התערבותם של בעלי הבית שטענו שהם מכירים אותה ויודעים שהיא מווארשה. היערן הסגיר אותה לבית-הסוהר בלושיצה. שלושה ימים הכו אותה על-מנת להוציא מפיה היכן הסתתרה במשך שבעה חודשים. קיימות שתי גרסאות באשר למה שאירע שם. על פי האחת, שסופרה לי מפי אשת השוטר פז'ישק,

אמא לא הודתה שהיא יהודייה. היא התפללה כנוצרייה, וידעה שבכל מקרה יוציאו אותה להורג. את הגרסה השנייה שמעתי לפני שלוש שנים בפולין, מפי מאשה פיוטרובסקה, ידידתנו מלושיצה. לפי גרסה זו, ביקשה אמא שידידנו צ'אסלב יבוא לבקרה וכן ביקשה שיטבילו אותה לנצרות.

יהיו נסיבות הימים האחרונים אשר יהיו, אני יודעת בוודאות שחרף העינויים הקשים, אמא לא הסגירה איש והלכה אל מותה בחיוך של ניצחון. בשתיקתה זו היא הצילה אותי ואת מצילינו.

הגברת קליצקי ניסתה להפיח בי תקווה ואמרה שאין זה ודאי שהאיש שנהרגה היא אמי. ואני השליתי את עצמי במחשבה זו, וכמעט שרצתי אל רדזיקובסקי לראותה שם. בלילה התגנבתי ללושיצה, אל משפחת פיוטרובסקי ששימש כשוטר לפני המלחמה (הוא התפטר ממשרתו עם כניסת הנאצים). בעלת הבית קראה לצ'אסלב. הוא הגיע ואמר שבאותו לילה שמר בבית הקברות ולא הרגו שם איש. הרגשנו שהוא משקר. אותו לילה חלמתי שאני מניחה פרחים על קברה של אמא.

כל ידידנו הצטערו מאוד על מותה של אמא. הם אמרו שהיתה אדם טוב בהרבה ממני ושמוטב היה לו הרגו אותי במקומה. הסכמתי איתם, אבל הייתי חלושה וכואבת מכדי לבטא את צערי, ואפילו דמעות לא יכולתי להזיל.

דופקת על דלתות

הגברת פיוטרובסקי הציעה שאציג את עצמי כבת-דודתה של הילדה המאומצת שהם החזיקו בביתם. ואכן, סיפור זה הציל אותי כעבור זמן.

ידעתי שעלי להשיג תעודת זהות "אמיתית", לא כמו זו שהיתה לאמי. אשתו של השוטר פז'שק הציעה לתת לי תעודת זהות של אישה שנהרגה בסביבה שבוע קודם לכן. על כיסא בפינת החדר בביתה הבחנתי בחגורת-הבטן של אמא, והאישה הוסיפה שלאישה שנהרגה היה מעיל מפרוות שפנים (זה היה מעילה של אמי) וגם נעליים של קצין (נעליה של אמא). סירבתי, ולא אמרתי שההרוגה היא אמא שלי.

כעבור כמה שעות חזר בעלה, פז'שק, ואמר שלא יוכל להכין לי תעודת זהות טובה יותר. פניתי לזדזיביכובסקי, מכרנו השען מווארשה. הוא הצטער מאוד לשמוע על מות אמי, אבל הרגשתי שהוא חושש לקבלני לביתו. פניתי לוורוצ'נסקי, כדי לקבל את כתובתו של אנדז', קרוב משפחתם, שיכין לי תעודת זהות "אמיתית". הם קנו לי ספר תפילות קטן ואני התחלתי ללכת מכפר לכפר בכיוון ווארשה, מבקשת עבודה או מציעה עצמי לעבודות כפייה בגרמניה. לרוב לאחר יום מייאש, הוזמנתי בערב לארוחת ערב ולינה. בסוף התרגלתי לכך שבסופה של כל דרך ללא מוצא, משהו טוב מחכה לי. בימים ההם עדיין לא האמנתי באלוהים, אבל כבר חשתי בהשגחתו. הבנתי גם, שאמא, שקודם לכן לא יכלה לעזור לי, עכשיו מדריכה אותי ומורה לי על איזו דלת לדפוק. למרות עצתה לנסוע לגרמניה, פחדתי לעבוד אצל הגרמנים. שנאתי אותם, ואינני יודעת איך הייתי מגיבה לו הם כינו אותי "חזיר פולני".

באותם ימים לא הבנתי למה השמים הפכו אדומים. איכרים ששאלתי אותם על כך הביטו עלי במבט מוזר, ולא השיבו דבר. רק כעבור שנים הבנתי שהשמים האדומים היו תוצאת עשן השריפה בטרבלינקה. פעם, בסופו של יום הליכה מבית לבית, דפקתי על בית עניים שבצד הדרך. בעלי הבית קיבלו אותי יפה. היו במשפחה זו ילדים קטנים, ואני ביקשתי סוודר ישן כדי לפרוס אותו ולסרוג ממנו סוודר לילדים. למחרת

יצא בעל הבית לשדה. בעד החלון ראיתי חמישה שוטרים צועדים לעבר הבית. בסביבת הבית לא היה שום עץ או מקום מסתור. הבנתי שאין סיכוי שאצליח לברוח. דפקו על הדלת ופתחתי. שאלו: "יהודייה?" - "לא", השבתי, "אני מגורשת מזמושץ". סיפרתי שאבי היה פטריוט פולני, וכשאחד השוטרים שאל מדוע שערותיי צבועות לבלונד, השבתי שרציתי להיראות יפה יותר. הוא אמר, "זה נכון, גם אשתי צובעת את שיערה. אבל למה את רועדת?", השבתי שקר לי. בינתיים חזרו בעלי הבית מהשדה. האישה החלה לטגן ביצייה והניחה וודקה על השולחן. השוטרים שאלו את בעל הבית מדוע אינו הולך לכנסייה, נראה שמישהו בכפר הלשין עליו והוא נחשד כקומוניסט. בעל הבית הצביע על נעליו, ואמר שאין לו נעליים מלבד נעלי עבודה. לבסוף נראה שהשתכנעו והאמינו לשנינו. לפתע השוטרים החלו לגלות רחמים כלפי. הם סיפרו כי אצלם, במטה של המשטרה, דרושה מבשלת, והציעו לי את העבודה תמורת חדר, משכורת והוצאה של תעודת זהות עבורי. בתקופה ההיא היתה זו הצעה מפתה מאוד, אבל אני סירבתי בטענה שאינני יודעת לבשל. הם אמרו שאין זה חשוב, כי יש שם אישה שתוכל ללמד אותי לבשל. טענותיי נסתמו ולא יכולתי עוד לסרב. הגשתי לכולם מזון, וכשהתקרבתי לשוטר וירקובסקי (שנודע כמסגיר יהודים), הוא לחש באוזני: "אני יודע שאת יהודייה, אבל יש לי בת בגילך". כשיצאו ביקשו השוטרים מבעל הבית שאשאר אצלו עוד שלושה ימים, ואז אגיע לעבודה אצלם.

בגוב האריות: מבשלת במטה המשטרה

במשך שלושה לילות ארוכים לא יכולתי להירדם. התלבטתי אם עלי להיכנס לגוב אריות זה, שבו כל הזמן מופיעים ז'נדרמים. אמנם יכולתי

לברוח, אבל אז מארחי האיכר יהיה חשוד, וגם כך הוא כבר הפסיד בגללי כסף על וודקה וביצים... הכף הוכרעה על ידי הנימוק השני, וביום ראשון נפרדתי ממארחי בתודה וניגשתי למטה המשטרה. תכננתי שלאחר שאקבל שם תעודת זהות, אברח משם. מצאתי שם את כל השוטרים שכבר הכרתי. אחד מהם שאל אותי: "האם באמת אינך יהודייה?" השבתי: "לו הייתי יהודייה לא הייתי מגיעה הנה".

המפקד התגלה כאדם תרבותי וידידותי. מצאו לי מקום לינה בחדר המבשלת, והיא לימדה אותי לבשל. רוב השוטרים היו אנשים פשוטים ושתיינים, אבל אחדים מהם היו נחמדים. על-מנת לבדוק אם אני יהודייה ולסדר לי תעודת לידה, שלחו אותי לכומר, ראש הכנסייה בקססק. הכומר ביקש לדעת אודותיי פרטים. אחר כך הוא שאל אותי על עיקרי האמונה. אמרתי שאלוהים הוא רחמן. הוא תיקן אותי: "לא, העיקר הראשון הוא שהאל קיים." התעקשתי: "אז העיקר השני שאלוהים רחמן." הוא שוב תיקן אותי: "אלוהים אחד, אך בשילוש." ואחר הוא פירט בעצמו את יתר עיקרי האמונה. מאוד הופתעתי שבאף לא אחד מהעיקרים נאמר שהאל רחמן, ואני חשבתי שזה החשוב ביותר. הכומר הבטיח לשלוח בקשה להשגת תעודת לידה ותעודת טבילה לכנסייה "שלי" בלודז'. חזרתי למשטרה והמפקד התעניין איך היה. סיפרתי לי שלא ידעתי לפרט את עיקרי האמונה. הוא צחק ואמר "גם אני לא הייתי יודע".

מעולם לא חשתי ייסורי מצפון על שקריי בנוגע למוצאי, לכן אינני יודעת למה כה הכביד עלי ששיקרתי לכומר. חשבתי שהיה עלי להתוודות בפניו על האמת. אבל לא ידעתי שלפני הווידי יש לקבל טבילה. למחרת חזרתי לכומר ושאלתי אותו אם שלח כבר את המכתב. אילו לא שלח הייתי מספרת לו את האמת. אבל המכתב כבר יצא, והיה

מאוחר מכדי לשנות. הודיתי לו וחזרתי למשטרה. ידעתי שהמידע שיגיע מהעיר שלי לא יתאם לסיפור שסיפרתי. שוב עברו עלי שלושה לילות ללא שינה. לא ידעתי איך לצאת מהסבך. אמרתי למבשלת כי אבי, הפטריוט הפולני, היה אומלל לו ידע שאני משרתת שוטרים "כחולים". ובהזדמנות הראשונה כשכולם היו יחד, אמרתי בקול רם: "העיר שלי שייכת לרייך השלישי, ושירותי הדואר בה משובשים מאוד. תעודת הלידה שלי תגיע רק בעוד חודש, אם בכלל, ואינני רוצה עוד לחכות עוד זמן רב. ובנוסף, אמרתי, "איך אתם יודעים שמה שסיפרתי על עצמי הוא אמת? יכולתי למסור פרטים של חברה שלי." אחד מהם השיב: "אם את עצמך אומרת זאת..." "אני לא אומרת כלום, רק שאין שום הגיון בלחכות לתשובה מלודז'. יש לי ידידים במחתרת בווארשה, הם יספקו לי תעודת לידה. אני מבקשת מכם רק אישור על כך שאני עובדת אצלכם." הרשו לי לנסוע לווארשה, אבל חששו לתת לי מסמך כלשהו.

השגת תעודת לידה

את הדרך לווארשה עשיתי בטרמפ על אופניו של מכר שהסיע אותי עד שידלצה, ומשם עליתי על הרכבת לווארשה. אנדז'י לא היה בבית כשהגעתי לווילה שלו, ליד וארשה. חיכיתי בביתו שלושה ימים. היו אלה הימים שלפני הפסחא, ואמו הכינה את החג וביקשה את עזרתי. ברצון כיבסתי וילונות ועסקתי בניקיון, אף שהייתי עדיין חלשה ממחלת הטיפוס. סעדנו את ארוחותינו במרפסת סגורה, ומן הקומה העליונה הצטרפה, ואנדה, צעירה בעלת מראה יהודי טיפוס, אבל הם לא חשבו שעליה להסתתר. כולם ידעו שיש לה ניירות אריים. אביה היה בעל בית חרושת, ושילם עבור הסתרתה שלוש מאות זלוטי ליום. אביה העריך

השכלה, ולפני המלחמה היא למדה בבית ספר כללי, גם בשבתות. שוחחתי עמה על יחסה לדת היהודית, והשמעתי באוזניה את הביקורת שלי. היא שאלה מדוע אינני מתנצרת. התחמקתי והשבתי: "אני אפתח לעצמי דת משלי. אם ישוע שהיה בן-אדם פיתח דת חדשה, מדוע לא אוכל גם אני לעשות זאת?" היה לי קל יותר לומר זאת מאשר להודות שהכומר הוא אנטישמי ולא ירצה לקבל אותי.

כאשר אנדז'י חזר, סיפרתי לו את קורותיי במשטרה. נסענו להשיג תעודת לידה עבורי. הוא השאיר אותי במקום מסוים, וכעבור חצי שעה חזר עם תעודת לידה "אמיתית" ועליה תאריך הנפקה: 1932, ע"ש ואנדה ויסוצקה (ולא ויז'סקה, כפי שאמרתי לשוטרים) וכמקום הלידה צוין וילנה, ולא לודז'. המסמך כביכול הונפק מכנסייה בוויילנה (שנשרפה). התעודה הודפסה על נייר ישן ומצהיב, בדיו דהויה, ועשתה רושם אותנטי. השינויים מ"הסיפור שלי" נעשו בכוונה, כדי שלא אחזור לשוטרים, אנשי המחתרת שהדפיסו עבורי את התעודה חששו מקשריי עם המשטרה. למרות הכול, ידעתי שהתעודה הזאת תציל אותי. אנדז'י דרש תשלום עבור התעודה, ואני שילמתי לו בטבעת של אבי. הוא גם ביקש תשלום על ששהיתי בביתו, אבל אני אמרתי שאינני יכולה, ומלבד זאת כבר שילמתי על כך בעזרתי לאמו. ויכוחים אלה היו מאוד בלתי נעימים. בסוף הוא ליווה אותי לתחנת הרכבת לשידלצה, ואני חזרתי לשוטרים שלי.

עבודה בכפרים

השוטרים לא היו מופתעים לראותני שוב. הם לא שאלו אותי דבר, אבל חששו להנפיק לי תעודות זהות על סמך המסמך שבידי. במקום זאת, הם

הציעו לי לפנות אל משפחה בכפר מרוז'. עשיתי כדבריהם והגעתי למשפחה זו. בבית ההוא כבר התגוררה משפחה של מגורשים, ולכן הקצו לי מקום לינה בעליית-הגג. עבדתי אצלם כרועת צאן, ועזרתי בשדה ובבית. התלוויתי לבעל-הבית כשהלך בליל הפסחא לכנסייה. בדרך הוא לימד אותי: "אצלנו נשים מתפללות בצד אחד של הכנסייה, והגברים בצד השני, אז אל תשבי לידי!"

אחרי ששהיתי שם חודשיים, חשדו בעלי תחנת-הקמח בכפר שאני יהודייה והודיעו זאת לשוטר שעבר שם רכוב על אופנוע. הוא נכנס אלינו, ביקש לראות את תעודת הלידה שלי, וקבע ש"הכול בסדר". אינני יודעת אם הוא שכח או שבחר לשכוח, שהפרטים הרשומים בתעודת הזהות היו שונים מאלו שמסרתי בזמנו, כשנתפשתי בידי השוטרים.

באותה תקופה הועסקתי בעבודה הקשה של אסיף שלף התבואה בשדות. מכיוון שהיה לי רק זוג אחד של נעליים, ואותו שמרתי לביקורי בכנסייה, עבדתי בשדה כשרגליי יחפות, ונפצעתי ללא הרף מן התבואה הקצורה. אספתי ובכיתי. זו היתה העבודה היחידה שהתנסיתי בה, שהביאה אותי לידי בכי. בסופו של דבר עזבתי את הכפר לא בגלל הפצעים שברגליי, אלא בשל הרינונים שהלכו ורבו סביב נושא יהדותי. חזרתי לכפר סטוק-לצקי, לגברת זלבסקה, אלא שלה לא היתה עבודה עבורי, והיא הפנתה אותי אל ידידתה, הלינה לוגווסקה, כפר הסמוך.

הלינה היתה יתומה מילדותה והיא קיבלה אותי לביתה כבת של ממש. בתקופת המלחמה היא התגוררה עם בעלה ושלושת ילדיהם הקטנים בבית חמותה. היא, בעלה והתינוק ישנו במיטה אחת, ואני ושתי בנותיה ישנו במיטה השנייה. השכנים אמרו להלינה שהסתרתי מסכנת את כל הבית, אבל היא סירבה לשמוע על כך. היה חורף, אני ישבתי עם מלאכת הסריגה שלי, הלינה בישלה, ושוחחנו. באחת מהשיחות הללו סיפרתי לה

שבתקופת פרוץ המלחמה, כשהיה מחסור בלחם, אמי אפתה חלות. כששמעה זאת אמרה: "כשתהיי בחברת אנשים אחרים אל תזכירי חלות". עד אז לא ידעתי שאפיית חלות היא מנהג יהודי. לאחר שסיימתי את עבודת הסריגה עבורה, שלחה אותי הלינה למשפחת זדנובסקי, שהיתה משפחתה המאמצת. מצבה הכלכלי של משפחה זו היה טוב: היה להם בית גדול, נקי ומסודר. קיבלתי שם חדר קטן ששימש רק אותי. לא ידעתי אז שתחת רצפת חדרי, במרתף, חיה בפחד משפחה יהודית, זוג הורים ובנם. עובדה זו נודעה לי רק בשנת 1987, כשביקרתי אצל אנדז'י זדנובסקי.

כעבור זמן-מה הועברתי לגור ולעבוד במשק ביתו של האלמן אלפונס, בכפר קובילני. זכרתי מסיפוריה של אמא שכפר זה נכלל בזמנו בנחלת סבא שלה, אבל מובן שלא יכולתי לדבר על כך עם איש. ענדתי על צווארי מדליון ועליו דמותה של מרים, אם ישו. בלילה, כשהאלמן חשב שאני ישנה הוא בא לבדוק אם המדליון אמיתי. חששתי שבלילות הבאים יגיע אלי בכוונות אחרות, ולכן ניצלתי את הזמנתה של רוזליה גבינקווסקה מקורניצה, ונמלטתי אליה. היא גרה עם בעלה חולה השחפת ושתי בנותיה הקטנות בדירת חדר. כעבור חודש בבית זה, שמעתי שכן משכנע את בעלת הבית שלי לגרש אותי, כי לדבריו אני מסכנת את הכפר כולו. (הוא אכן צדק בדבריו, בכפר סמוך, צ'יסי, שרפו את הכפר ונהרגו 25 מתושביו, בגלל שהסתירו שם יהודים). רוזליה סירבה לו, אבל היא לחצה עלי לבקר בימי א' וחגים לכנסייה הסמוכה. הלכתי לכנסייה, אך מכיוון שלא ידעתי איך להתנהג שם, עליתי לקומה השנייה וניצבתי ליד העוגב, כדי שלא יבחינו שאיני שרה. פעמים רבות רוזליה נלוותה אלי לכנסייה ועמדה שם לצדי. באחד החגים נושא הדרשה בכנסייה היה הפסוקים בברית החדשה: "מה ששייך לאל - לאל,

ומה ששייך לקיסר - לקיסר." הימים היו ימי שיא הטרור, חורף 1943. הכומר דרש לקהל על כך שכאשר באים להחרים חזירים, מותר להם למסור את החזירים או להסתירם כרצונם. אבל כאשר מבקשים להסגיר יהודים, אסור להסגירם, היות שליהודים נפש נצחית כמו לנוצרים. לכן חובה עליהם לעזור ליהודים, להאכיל אותם, להלביש אותם ולהסתיר אותם. לאחר הדרשה הזו פסקו הלשונות הרעות בכפר מלדבר אודותי.

ערב אחד פרצה שרפה במתבן של ראש הכפר. האיש היה ידוע כמשתף פעולה עם הגרמנים ולא היה אהוד על התושבים באזור. רוב אנשי הכפר לא נקפו אצבע לעזור בכיבוי האש. רק ידידי צ'אסלב נחלץ לכבות את השריפה ואני הבאתי לו מים בדליים. כעסתי בלבי על השכנים האדישים, שלא הצטרפו לעזור. לא ידעתי אז שהיו לכן סיבות טובות.

בערבים אנשים נהגו להתאסף למפגשים חברתיים בבתים, זה היה הבילוי היחיד שהיה נהוג בכפר. באחד הערבים הללו כתב צ'אסלב שירים שהוקדשו לכל אחד מהנוכחים. גם לי כתב שיר, וקראתי אותו אחר כך ביני לבין עצמי. וכך כתב:

מה אוכל לכתוב לך,

דרכי כבר סלולה, ואני מתבונן בה.

רק עלייך צר לי, ילדה,

שבין זרים שאינם אוהדים

ימיך בפחד עוברים,

אבל גם בתקווה,

שוב תזרח השמש לאחר ימי הסערה.*

* חרף כל מאמצי, צ'אסלב לא קיבל תואר "חסיד אומות העולם", בנימוק שלא הסתיר אותי בביתו. כנ"ל נקבע לגבי הכומר וחלק.

ואילו היתה זו ילדתנו?

לבסוף הונפקה עבורי תעודת זהות בכפר צ'ורילי, על סמך תעודת לידה תמונה ועדות שלי שאני מאזור זמושץ (שם נשרף הכול). ידידי השכן צ'אסלב, הודיע לי שהתעודה מוכנה, וכשהבין שאני חוששת לגשת ולקבלה בעצמי, הציע שהוא ייקח אותה עבורי. בעלת הבית שאצלה שהיתי באותה עת היתה ענייה מכדי להאכילני כל החורף, ולכן ביקש צ'אסלב מידידו, שהתגורר במרחק כמה קילומטרים משם, שיקבל אותי לעזרה. צ'אסלב הציג אותי כבת-דודתו שרוצה להתחמק מעבודת כפייה בגרמניה. באותו בית נזקקו לעזרה היות שבעלת הבית, לוצ'ינה, עמדה ללדת בפעם הרביעית. שלושת הילדים במשפחה זו היו בני חמש עד שמונה. למרות זאת כשהגעתי לשם והם ראו את "הבת-דודה", חשש בעל הבית מאוד, אבל אשתו רק שאלה: "ואילו היתה זו הילדה שלנו?" הודות למילים אלו נשארתי אצלם עד סוף המלחמה. הם התנו עם צ'אסלב שהוא יבוא להזהירם לפני כל ביקור של גרמנים בכפר, כך שבמקרה כזה יוכלו לשלוח אותי אל הסבתא, במרחק מה משם.

הבית ההוא היה מבודד, מוקף יער משלושה כיוונים, ורק כביש אחד הוביל ממנו לכנסייה. חדר קטן ששימש מחסן מזון יועד לי. פינו אותו מתכולתו ואני ניקיתי אותו, והוא שימש לי כחדר נפלא משלי. היו בו שני חלונות: אחד לחצר והשני השקיף ליערות. הכניסו לי מיטה, שולחן וכיסא, ואפילו היה בו מטבח קטן.

בעלת הבית לימדה אותי לקושש ביער זרדים יבשים לבישול. בבוקר אספתי זרדים, ואחר כך לימדתי את הילדים, ובתמורה קיבלתי ליטר חלב וקילו לחם. בזמני החופשי יכולתי לסרוג כפרנסה נוספת. ביולי נולדה התינוקת מירקה. את הניה, הבת הבכורה, הכנתי לקבלת "לחם החיים" בכנסייה. הילדים היו יפים ומקסימים אבל התקשו להתרכז

בלימודים, ולי לא היתה לכך סבלנות רבה. קל היה לי לעבוד בשדה מללמד אותם. אבל לאחר שנתיים של נדודים, ועבודה כרועת צאן ועוזרת במשק בית, הייתי עתה מאושרת כשהיה לי חדר משלי וזמן לעצמי. הרגשתי שם כבתוך משפחה חמה ואוהבת.

אלוהים קרוב אל הנפש המתלבטת

מדי פעם הגיע צ'אסלב לביקור ועמו ספרים טובים וחוברות עבורי, ביניהם ירחון בשם "מדריך קתולי". פעם קראתי שם את המשפט: "אלוהים קרוב במיוחד אל הנפש שבקרבה מתחוללים מאבקים גדולים." אם כן, הבנתי, הוא קרוב מאוד אלי!

באחת הדרשות ששמעתי בתקופת הצום שלפני הפסחא, דובר על מרים, אם ישוע, שחיפשה בדרכים את בנה שנשאר בירושלים, ואמר שבכל דרך ניתן למצוא אותו. קיוויתי שגם אני אמצא את הדרך אליו.

בתקופה זו הזמין אותי צ'אסלב ל"ימים של התרכזות", עם נזיר שהגיע מווארשה. רציתי להתחמק מכך, אבל צ'אסלב לחץ: "כדאי לעשות גם למען הנפש שלך". "הנפש שלי נועדה ללכת לגיהנום", השבתי, אם כי באותה תקופה עדיין לא האמנתי לא בגן-עדן וגם לא בגיהנום. ובכל זאת אולי מתוך סקרנות, נעניתי לבסוף להפצרותיו, הלכתי לכנסייה ועמדתי ליד העוגב.

הנזיר דיבר על מרים ובעלה, אשר חיפשו אחר בנם ישוע, שאבדו אותו בדרך מירושלים. הנזיר השתמש בדבריו באותן מילים שאמי אמרה שעה שחיפשה אותי בשדות אחרי שברחתי וביום חיסול הגטו. גם היא שאלה

מכרים אם לא ראו אותי כאן או שם. רוזלקה עמדה לידי, נזכרה באמה ובכתה, וכמוה בכיתי גם אני.

מאותו יום הגעתי מדי ערב לשיעורים הללו. כאשר הנזיר הנריק סוליי דיבר על השמים הוא חיך. כאשר דיבר על גיהנום נראה עצוב. הוא אמר: "גיהנום זה מקום, אך לא רק מקום. זהו מצבה של הנפש שיודעת שאלוהים ישנו, אבל היא אינה מסוגלת לאהוב אותו." דברים אלה מאוד נגעו בי, הזכירו לי את הימים בגטו כשהייתי רעבת ה' אך לא מסוגלת לדעת אותו. **הרעב לאלוהים כרסם בי, אך חשבתי שלא אוכל להשביעו לעולם.** חשתי שאמונתו של הנזיר היא אותנטית. חשבתי: אם דבריו של הנזיר על הגיהנום כה אמתיים, ודאי יש אמת גם בדבריו על גן-העדן. בסיום ימי ההתרכזות הוא ביקש שנתפלל עבור האנשים הרוצים לחזור בתשובה, וטרם ממשו את רצונם. המון האיכרים נפלו על רגליהם, וחום תפילתם המס את הקרח בלבי - **זאת אני שרציתי להאמין ולא יכולתי.** יצאתי מהכנסייה נרגשת. פסעתי החוצה לצד אירנה, שכנתי, וקעבור צעדים אחדים הבנתי, שאם לא אדבר **עכשיו עם הדרשן**, יהיה עלי להתייסר עוד זמן רב. הודעתי לאירנה שאני מוכרחה לחזור, אבל לא ידעתי היכן למצוא את הנזיר. בדיוק באותו רגע צ'אסלב הגיע מולי, ולקח אותי אל הנזיר. הנזיר סוליי היה מוקף אנשים שהביאו תרומות מזון, לילדי הפנימייה שלו בווארשה. **סוליי סיפר** לאנשים על קורס בהתכתבות ללימוד הדת, אמרתי שאני רוצה ללמוד בקורס כזה, והוא מסר לי כתובת. הבנתי שכאן, בתוך ההמון שהקיף אותו, לא אוכל לשוחח עמו, וביקשתי שיחה בארבע עיניים. יצאנו למרפסת לכמה דקות. הנזיר זיהה מייד את מוצאי היהודי, וכשביקשתי להיטבל, שאל אותי מה אני חושבת על השילוש הקדוש. חשבתי שלדעתי זה כמו קרן אור המתפצלת לצבעי הקשת, או כמו המים שיכולים להיות במצבי

צבירה שונים. הוא אמר שאין זה בדיוק כך, אך בינתיים אני יכולה להחזיק בהבנה זו. הוא שאל אותי אם יש לי תעודת זהות. השבתי שיש לי הכול, והייתי גאה שאינני מצפה ממנו לדבר מלבד האמונה. סוליי ביקש שאגיע בעוד שבועיים לכפר זבוצ'ין, שם הוא ילמד אותי.

היות שהכפר ששהיתי בו קודם לכן היה סמוך לזבוצ'ין, חזרתי אל הלינה לוגווסקי. מזריחת השמש עסקתי בלימוד שיעורי דת, וביום השישי הגדול אמרתי להלינה שאני רוצה לבקר בכנסייה ולקבל "לחם חיים". היא חייכה אלי. היא ידעה שביום שישי הגדול לא מקבלים "לחם חיים", אך היא לא אמרה דבר שלא להביכני. כאשר נכנסתי לכנסייה ראיתי את פסל ישוע הצלוב היה מונח על הארץ. חשתי שהוא קרוב אלי כל-כך. אינני יכולה להסביר איך ולמה, אך פתאום חשתי שאני אהובה שלו. במקום השמש אהוב ילדותי, נעשה הוא אהובי. עתה יש לי כבר מי לאהוב.

כשהגיע הנזיר סוליי, הוא הזמין אותי ללשכתו וביקש שאמתין. הוא מסר לי את ספרה של "תרזה הקטנה" (תרז מליזייה) "ההיסטוריה של הנפש". קראתי בספר ומייד חשתי הזדהות איתה. היא כתבה על כך שבכל רגע ורגע טמון כוח של אהבה. כאשר הנזיר חזר, הוא סיפר לי את ההיסטוריה של הגאולה. הוא הורה לי לשוב אליו כעבור שבועיים. ובינתיים לחזור אל הכנסייה שבה שמעתי את דרשותיו ולבקש מהכומר או מסגנו שיכינו אותי לטבילה.

כשהגעתי לכנסייה התקבלתי בצורה לבבית. הכומר ווחולאק התחמק מללמד אותי באומרו שאין לו זמן לעסוק בכך עכשיו, ועוזרו הוא שיעזור לי. רק כעבור חמישים שנה נודע לי מפי עוזר הכומר, שהכומר ידע שאני יהודייה וחש מהצפוי לו ולקהילה באם ייתפס; עוזרו יוכל לברוח, הוא לא. עוזר הכומר צ'אסלב חוייצקי נתן לי לקרוא את הבשורה של יוחנן

וביקש שאחזור לכנסייה למחרת בעשר בבוקר. למחרת הגעתי למקום באיחור רב. עוזר הכומר היה מודאג, מחשבות רבות יכלו להטרידו בנוגע ליושרי: באותם ימים שלושת אלפים כוהני דת נרקבו בבתי-סוהר ובמחנות. כשהגעתי הוא שמח מאוד, ושאל מדוע איחרתי. השבתי שלא יכולתי להפסיק את הקריאה באמצע. הוא חיך וסלח. קסמה לי במיוחד מצוות הדת לאהוב את האויב. בזמנים ההם כשבערתי משנאה, ידעתי שהסליחה היא מצב רוחני שמעל לרגש האנושי. רק אלוהים יכול לדרוש אותה ולתת את הכוח להגשימה. אז עדיין לא ידעתי שהלל הזקן, אלפיים שנה קודם לכן, גם הוא דיבר על כך.

הצורך לאהוב

אותה תקופה עבדתי רק כדי פרנסתי. מדי בוקר הלכתי לשיעורי הדת ומדי ערב השתתפתי בתפילות של חודש מאי. פעם פנה אלי הכומר בשאלה מדוע אני רוצה להאמין. השבתי לו: "בעבר אהבתי את מורתי, אחר כך את המולדת, עכשיו אני חשה צורך לאהוב את אלוהים." הכומר אמר: "זה הגרעין של הנפש שלך." פעם אחרת הוא שאל אותי מה היא תקווה. השבתי: "הכוח לשרוד". אלו לא היו תשובות מן המוכן מספר הדת שלי, כך חשתי. הייתי תלמידה טובה, כתבתי את זיכרונותי והתוודיתי גם על ספקותי. פעם אחת כשהבעתי ספקותי בנוגע לדת הקתולית, הוא השיב כי אמונה לא מחליפים ככפפות. בשבת שלפני חג השבועות, הגעתי לכנסייה מוקדם מדי. כשהכנסייה נפתחה, פגשתי שם את אחות הכומר, שנקבע שהיא תשמש לי סנדקית,

לצד צ'אסלב. לאחר המיסה השנייה כולם יצאו. רק ארבעתנו נותרנו בחדר. הכומר שאל אותי אם אני עדיין מחזיקה באמונתי היהודית. למעשה מעולם לא הכרתי את מצוות היהדות. אחר הוא שאל אם אני מתכחשת לשטן, לעולם הזה ולייצר הרע. השבתי בחיוב. אחר הוא שאל אם אני רוצה להיטבל. עניתי שכן. עוזר הכומר שאל אם ברצוני להיקרא תרזה, על שם תרזה הקטנה, אמרתי כן. הוא הניח ידיו על גבי ואמר שמעתה אקרא ואנדה-תרזה.

אותו רגע חשתי כאילו השמים ניקו אותי ואני טהורה כתינוק שזה עתה נולד. מעתה הכול תלוי רק בי, בכל נפשי אני שייכת רק לאלוהים. קיבלתי את "לחם החיים", זאת היתה הנשיקה הראשונה של האהבה. כל-כך הרבה זמן חיכיתי לך, חשבתי, אבל הוא ידע לפצות אותי על שנים של ציפייה וסבל. לא יכולתי להוסיף ולהתפלל זמן רב בכנסייה, שלא לעורר חשד. כשיצאתי, ליד מלתחת הבגדים, ראיתי דלי ובו פרחי לילך לבנים, הפרח שהיה אהוב על אמי. צ'אסלב הוא שהביא אותם עבורי. חשתי כאילו זה היה אות לנוכחותה של אמא שם.

צ'אסלב הזמין אותי בחגים לחגוג עם משפחתו, אבל אני העדפתי להיות לבדי עם אלוהים. הלכתי לדרכי דרך היער, התיישבתי בסבך ופתחתי את ספר התפילה שקיבלתי בפרקי תהילים על המשיח. היהודים אינם מכירים בו. בפעם הראשונה בחיי חשתי לא שנאה, אלא רחמים כלפי היהודים. היער שמאז ומעולם היה אהוב עלי, הפך למקדש האל היפה ביותר. הוא נצבע בצבעים חדשים, כאילו הוסר מעיניי תבלול. בכל עלה ועלה ראיתי את חתימת ידו של היוצר.

טבילתי נערכה בערב חג השבועות. בעלת הבית אפתה עוגיות לחג. היא כיבדה אותי ולא שאלה מדוע ביליתי זמן כה ממושך בכנסייה. מעולם לא שאלה שאלות מיותרות, כה עדינה היתה ובעלת טאקט. היא הבינה

מייד שהשתנית. מדי בוקר הלכתי לכנסייה, אחרי ששאלתיה אם היא זקוקה לעבודתי והיא שחררה אותי.

בחודש הראשון אחרי טבילתי חשתי כמו בירח-הדבש שלי עם אלוהים. באותו חודש לא תכננתי שום תוכניות ולא דאגתי לעתיד. הייתי שיכורה מאושר. זה לא הפריע לי לעזור לבעלת הבית בכל העבודות, היות שאהבת הזולת היא אחד הביטויים לאהבת האלוהים. באותה תקופה רציתי לספר לאלוהים הכול, זו היתה תקופת הפטפטנות שלי, כל הדיבור שנאסף בי במשך כל חיי. כאשר עסקתי באיסוף הזרדים ביער, הרהרתי בגורל האנשים החיים בחושך, שעה שאני כה מאושרת. הבנתי שגם לו יכולתי לדבר אל כולם, לא היה בכוחי למשוך את כולם אל האלוהים. עלי להשפיע על אלוהים לעזור לאנשים ההולכים בחושך. כשסרגתי הייתי מהרהרת בחיי, ושמתי לבי ל"במאי" הנפלא, שכיוון הכול כך שאהיה שלו.

בתקופת הקציר ילדה בעלת הבית בת. הלידה היתה קשה והאם נזקקה למנוחה של שבוע ימים. במקום לעבוד בשדה התבקשתי לבשל ולעזור בעבודות הבית, ולא יכולתי לבקר בכנסייה. כאשר שבתי לבקר בכנסייה שאל אותי הכומר לסיבת היעדרותי. השבתי שהיה עלי לעבוד, והוא השיב בחיוך: "העבודה עושה את האנשים אצילים יותר". פעם בזמן הווידי פנה אלי הכומר כאל ילד. אני שכה קינאתי בילדים ולבי הלך שבי למראה אמהות שמחבקות את ילדיהן, פרצתי לפתע בבכי מדבריו. הרגשתי כילדו האהוב של אלוהים.

בלבי אני חשה שאת החיים והאמונה אני חייבת לאמי, ואת היכולת להתפלל לסב-אמי, שהיה מתפלל עבורי. כך התגשמו מילותיה האחרונות של אמא: "שאלוהים ידריך אותך!"

קיבלתי ספרים טובים לקריאה. נשים אדוקות מהסביבה התפלאו על שהתחלתי לפקוד בקביעות את הכנסייה. הן שאלו על כך את הכומר, והוא השיב להן שלא התנגדתי לחסד. איך יכולתי להתנגד? שנים כה רבות חיכיתי לו.

פעם אחת בעלת הבית שלי הכירה לי צעיר נחמד, שביקש את ידי. השבתי לו שאני כבר מאורסת. הוא שאל למי, ואני השבתי: למורה הטוב ביותר. לפני הטבילה חששתי שכעבור זמן אני עלולה להשליך את אמונתי אל מאחורי גווי. אבל עכשיו ידעתי שלא אוכל עוד לוותר על האושר שבאמונה.

באותה תקופה כבר חלמתי להצטרף למנזר "הכרמל", שאליו התוודעתי מספרה של תרזה הקטנה. הבנתי שאת הרוח רוכשים רק בדרך "המדבר", ואני רציתי ללכת בדרכה של תרזה מליזיה.

סיום המלחמה

באמצע יוני 1944 הגיע אלינו ידידי וסנדקי צ'אסלב, ובפיו הבשורה: הגרמנים נכנעו וברחו. עם זאת, בעיר המחוז, שידלצה, עדיין נפלו פצצות. משפחת גרייבוס, ידידי בעל הבית הגיע להתארח, ואני פיניתי עבורם את חדרי והלכתי לישון במתבן, על ערימה גבוהה של חציר. למחרת בבוקר כשהתעוררתי, התפלאתי למצוא עשרים חיילים בולשביקים ישנים על הקש שלמרגלותי. לא שמעתי אותם כשנכנסו בלילה דרך הדלת האחורית של המתבן, ולמרבה המזל הם לא הבחינו בי, למרות שנחרתי בשנתי.

הגברת גרייבוס הציעה לי להצטרף אליהם כשישובו לעיר. כך אוכל לחיות אצלם, להשלים את הלימודים בבית-ספר, ובתמורה אעזור

זאת לא הפריע להתלהבותי מהנצרות, חשבתי שהצטרפות לבונים החופשיים לא תנתק אותי מאלוהים, אלא תקרב אותי לאמת. בחג המולד נסעתי לכפר לפגוש את הכומר שהטבילני. הוא הקשיב לדבריי, ואחר אמר שעל ההיסטוריה האנושית ניתן להתבונן מנקודות מבט שונות. הוא המליץ לי להישאר בכנסייה, והמבט הדואג והחם שראיתי בעיניו שכנע אותי בכנותו.

בינואר 1945 עזבו הגרמנים את ארצי ואת עיר מולדתי. בתקופת המלחמה כה התגעגעתי לעירי, עד שחשבתי שאני מוכנה לוותר על חמש שנות חיים על-מנת לחזור ולראות אותה. אבל עתה, כשהדבר היה אפשרי, חששתי לשוב אל העיר שהיתה ריקה מקרובים וידידים. הגברת גרייבוס שכנעה אותי שעלי לחזור לביתנו ולקבל את דירת הוריי. בלא חדווה הסכמתי לדבריה.

בחזרה לעירי לודז'

עליתי על רכבת משא לווארשה, אנשים מצאו בה מקום רק על הגג. גשם דק ירד והשדות היו מכוסים במעטה שלג. מישוהו הציע לי להיכנס לקטר, ואכן כך עשיתי, והעברתי בקטר את הדרך הארוכה. בבוקר למחרת הגענו לווארשה. הגשר שעל נהר הוויסלה היה הרוס, ואנו עברנו לצד השני על גבי גושי הקרח. אחר כך עליתי על הרכבת שהובילה אותי ללודז'.

תחילה פניתי לבקר את ואנדה מורתיי. לא מכבר היא חזרה עם אמה ובתה הקטנה לוויולה שלהם ברחוב נרוטוביץ'. למרות המחסור במזון, היה ביתם, כרגיל, פתוח לכול.

לילדיהם בשיעורי הבית. ההצעה קסמה לי. עברתי איתם לעיר שידלצה, וחשתי בנוח עם המשפחה, אף שלגברת גרייבוס הפריע שאני לומדת עד לשעות הקטנות של הלילה.

תמיד נקרו בדרכי מורים טובים להיסטוריה, וכך היה גם עתה: המורה היה מעניין והתחבב עליי. הוא ארגן פגישות לימוד-עצמי גם בערבים. בפעם הראשונה שקבוצתנו נפגשה, הוא הציע שלצורך ההיכרות יספר כל אחד מאיתנו דבר-מה על עצמו. הוא סיפר על משבר אישי קשה שפקד אותו ושבעקבותיו רצה להתאבד. באותם ימים הוא לא סיפר על כך לאיש, אבל בערב שבו תכנן לשים קץ לחייו הופיעה אצלו לפתע אחותו, וסיפרה לו שאמם מאוד מודאגת, ושלחה אותה לבקרו, משום שחשה שהוא זקוק לעזרה. הדבר ריגש אותו כל-כך עד שחדל לחשוב על התאבדות. אני תמיד ידעתי שלאמהות יש אינטואיציות כאלה. התלמידים ריננו על כך שהמורה להיסטוריה משתייך ל"בונים החופשיים", אף שהוא עצמו הכחיש זאת. בעקבות השמועות הללו, הגיע לאחד משיעוריו ההגמון, ולאחר השיעור לחץ את ידו של המורה והודה לו על שהוא מלמד את תלמידיו לחשוב. בשיעורי ההיסטוריה נהג המורה לשלב פסוקים מהברית החדשה. הוא לא דיבר כנגד הכנסייה והמאמינים, אבל הביא בדבריו דוגמאות שונות להוכחת עליונות המוסרית של אידיאולוגיות אחרות. הוא טען שאם שופטים על פי המעשים, הרי שה"בונים החופשיים" ייסדו ארגונים הומאניטריים חשובים. הוא הציג את ההיסטוריה והמציאות באור חדש ומשכנע כל-כך עד שחשבתי לפנות אליו, ולומר לו שכוהני הדת בבלו את דעתי, ואני מבקשת שהוא ילמדני את האמת. אבל מצפוני אמר לי שקודם לכן עלי לספר זאת לכוומר שהטביל אותי ובכך סיכן עבורי כה הרבה. אבל כל

ואנדה סיפרה לי איך באחד הימים בתקופת המלחמה ישבה בכורסה, וחשה כאילו אביה עומד מאחוריה. זמן קצר לאחר מכן התקבלה ידיעה על מותו של אביה (ד"ר אנטוני וינצקובסקי) באושוויץ. הוא מת באותו יום ממש שבו חשה בנוכחותו לידה. לפני המלחמה אביה של ואנדה עבד כרופא וגם שימש כחבר מועצת העיר של לודז', הוא היה פעיל במפלגה הדמוקרטית ואחד מהמייסדים של התנועה לזכויות האדם והאזרח. תמיד הגן על זכויות היהודים, עד כי יריביו הפוליטיים נגחו אותו בטענה שאשתו יהודייה (דבר שלא היה נכון). כשהגרמנים כבשו את פולין המכה הראשונה שלהם כוונה לאינטילגנציה הפולנית. אביה של ואנדה הצטייד בתעודת זהות מזויפת, שבה שונה שמו ומקצועו היה למורה. כמורה הוא עבר לכפר, והמשפחה האמינה שכך בטוח. אלא שהגרמנים תפסו אותו כשעסק בפעילות מחתרתית, והוא נאסר ונשלח לאושוויץ. לאחר המלחמה קראו על שמו אחד מרחובות לודז'. גם אחיה של ואנדה הציל יהודייה בזמן המלחמה, אבל פועלו לא זכה להכרה.

לאחר יומיים של עמידה בתורים הורשיתי לחזור לדירה שלנו. הדירה נראתה שונה לגמרי מכפי שזכרתי אותה. שומרת הבית, לאחר ששמעה שהתנצרתי, קיבלה אותי יפה. קיבלתי ממנה גרביים מצמר. על קיר דירתה היה תלוי תצלום שלי בגיל ארבע, על המזנון היו מונחות מפות שאמי רקמה. אני לא הזכרתי כלום בענייני רכוש ולא ביקשתי ממנה דבר.

חשבתי שדירת שני החדרים גדולה מדי עבורי, והכנסתי לחדר אחד את משפחת השוטר קז'מינסקי, משפחה ובה שלושה ילדים. העיר לודז' נראתה כבית קברות. הרחובות היו ריקים, וקשה היה להשיג מזון. רצתי לדירות של דודותיי בתקווה שלמצוא בהן מישהו מהקרובים. אבל מצאתי שם אנשים זרים, שלא ידעו דבר על משפחתי. פניתי אל בית

הספר שבו למדתי. עליתי במדרגות השיש של הבניין, אבל כבר לא היה שם בית ספר.

נסעתי לכפר שבו בילינו בקיץ האחרון שלפני המלחמה. השארנו רהיטים וחפצים שונים, ורציתי להשיב אותם אלי. במקום חפצינו קיבלתי תנור ברזל ושני סירים, ובקושי רב העברתי אותם ללודז'.

בלודז' הריקה מאנשים היה קשה למצוא עבודה. הלכתי לכפר לחפש עבודה, אך כשלא מצאתי עבודה, ביקשתי שינתן לי דבר-מה לאכול. אנשים נתנו לי אוכל, אך שאלו אם אינני מתביישת לבקש. השבתי להם שאלמלא פניתי בבקשת עבודה, הייתי מתביישת.

נסעתי לידידים בהודלשה כדי לעזור בעבודות חקלאיות ולהביא משם קצת מזון. לאחר שחזרתי לדירתי בלודז' מצאתי על מיטתי את גופתו של הדייר שלי, השוטר קז'מנסקי. התברר שהשוטר יצא לבקר אישה גרמניה בשעת העוצר, וכדור פגע בו. נשארה אלמנה ושלושה ילדים. ניסיתי לעזור לה אף שלא היה לי ממה, אבל היא לא רצתה בעזרתי.

איתרתי את הגברת לזרובה, מנהלת בית הספר שבו למדתי לפני המלחמה. היא התגוררה עכשיו אצל המחנכת שלנו, גונדלחובה, שהיתה גרמנייה, בתו של כומר פרוטסטנטי. כאשר הגרמנים נכנסו ללודז' והגברת גונדלחובה נוכחה בברוטאליות שלהם (בעיניה היא ראתה חייל גרמני מטיח ילד על קיר ומרסקו), ואמרה שהיא מתביישת להשתייך לעם זה. והיא עברה את המלחמה בפולין, ונשארה לחיות בה גם לאחר המלחמה. משפחתה בגרמניה, שהיתה אנטי-נאצית, נשלחה למוות במחנות ריכוז. המנהלת לזרובה היתה אלמנה. לאחר מות בעלה ושני ילדיה לבשה תמיד שחורים. לפני המלחמה פחדנו ממנה, תמיד היתה קודרת וחמורה. עכשיו כשפגשתי בה חשתי כלפיה קרבה. סיפרתי לה שאני מבקרת בכנסייה, והיא עודדה אותי להכיר את הנזיר טומש

רוזטורוסקי, שהיה פעיל בזמן המרד בווארשה (עליו נכתב הספר "הכומר מאריק"). לזרובה תיארה בפני את הנזיר: עיניים כחולות, קירח, אף עקום וחיוך כובש. שמחתי לזהות בו את הכומר שלפניו התוודיתי. בפעם הראשונה כשסיפרתי לו שאני מאמינה חדשה ורוצה להצטרף למנזר, הוא שאל אותי אם הייתי פרוטסטנטית, השבתי שלא; הוא שאל אם הייתי אורתודוקסית, שוב השבתי בשלילה, ואז הוא איבד את סבלנותי ושאל: "אז מה היית?" קל היה לי להודות בחטאי העולם כולו מלהודות בכך שהייתי יהודייה. לבסוף אמרתי לו. הנזיר קבע לי פגישה כעבור שבועיים, וכשחזרתי קיבל אותי בצורה לבבית מאוד והתנהג בחוכמה ובטוב לב. עד היום אומרים לי שהיה לי מזל בכך שפגשתי בדרכי אנשים טובים, ואולי זה סימן לאהבה או להשגחתה של אמי, שלא מפסיקה לכוון אותי בדרכי.

בחינות הבגרות וניסיונותי להתקבל למנזר ה"כרמל"

רציתי להיבחן את בחינות הבגרות, אך בה בעת חלמתי להתקבל ל"כרמל". מאחר שסירבו לקבלני, ביקשתי להתקבל למנזר הפרנציסקני בלאסקי, ליד וארשה, מנזר שעסק בשיקום עיוורים. מנזר זה קסם לי, הוא מוקם בתוך יער, נבנה מעץ האורן מקומיים, וגם כל הריהוט שבו יוצר מעץ אורן בידי החניכים העיוורים. היער המקיף את המנזר והאווירה בו משכו את לבי, אך לאחר שלושה חודשי ציפייה הגיעה ההודעה שלא התקבלתי למנזר. במקביל הסתיימה שנת הלימודים, ואני עמדתי בהצלחה בבחינות הבגרות. במסיבת הסיום רקדתי עם המורה שלי, שהעיר על כך ש"למדתי

לרקוד". השבתי שהריקוד הוא הדבר היחיד שלמדתי בבית-הספר. עד היום נשארתי "הילד הנורא", אומרת את מה שבלבי .

בתקופה ההיא הייתי בקשר עם המדריכה הדתית שלי, תרזה דמחובסקה. היא קירבה אותי למשפחתה, ונהגתי להגיע לתפילות משותפות שנערכו בביתה. באחת הפגישות הללו היא דיברה על הנס שעשה ישו בשחרור השדים מהמשוגע, ולאחריו ביקש האיש להצטרף לתלמידיו של ישוע, אלא שלישוע היו כוונות אחרות ביחס אליו, והוא דרש שיחזור לעירו ויספר לבני עמו על הנס שעשה לו אלוהים. אף שתרזה לא כיוונה אלי כשסיפרה זאת, אני חשבתי שהיא מכוונת אלי ושמדבריה עולה תביעה לחזור ל"אנשים שלי" ולספר על מה שעשה לי ה'. הזדעזעתי מהרעיון. שאפתי להיכנס למנזר הכרמל כדי לחיות בקרבת ה', ולהתפלל ממרחק עבור היהודים. המחשבה על חזרה אל היהודים הפחידה אותי, הרגשתי כמו אברהם שנדרש להקריב את יצחק, אבל גם ידעתי שעלי להסכים לכל מה שאלוהים ירצה ממני, כי רק כך אמצא שלוה פנימית. סיפרתי לתרזה על המחשבות הללו ותיארתי את המאבק הפנימי שהתחולל בי בעקבות דבריה כמו היה המאבק של יעקב במלאך ה'. תרזה ראתה בכך הדרכה של רוח הקודש, והציעה לי שאייסד מסדר חדש. מאז ומתמיד הייתי מציאותית, והרעיון של יצירת מסדר חדש בהיותי בת עשרים ושתיים, נוצרייה רק זה שנתיים, נראה לי מופרך. חשתי כעיוורת המגששת את דרכה לעבר האור שבקצה המנהרה, וחיכיתי לאות שיורה את דרכי.

האב הרוחני של "אמא" (תרזה דמחובסקה) היה מדריך רוחני בוודוויצה. אחד מתלמידיו היה אוסוולד רופאייזן - האח דניאל - המוכר בארץ בזכות פעולותיו להצלת יהודים בגטו מיר. רציתי לנסוע לוודוויצה, בדרום פולין, ולפגוש את האח דניאל. המחשבה על כך שאינני יהודייה

יחידה בכנסייה, שיפרה את הרגשתי. קניתי בשוק זוג נעליים משומשות, ויצאתי לדרך אל האח דניאל. אלא שכאשר הגעתי לוודוויצה, התברר שהאח דניאל כבר אינו שם, הוא עבר לקרקוב. בסוף שנת 1947 התבשרתי כי התקבלתי לנזירות במנזר הכרמל בפוזנאן.

במנזר הכרמל בפוזנאן

בעשרה בינואר 1948 נכנסתי למנזר הכרמל בפוזנאן. היה זה מבנה ישן, ואני קיבלתי למגוריי חדרון קטן בעליית הגג. היו בו מיטה, מדף ספרים קטן וצלב על הקיר. קיבלתי שמלה שחורה. ל"אמא" עמדו דמעות בעיניים, אך היא היתה מאושרת שעזרה לי להתקבל למנזר. נפשית היא היתה קרובה לי יותר מאמי. איך זה שאלוהים שולח אלי תמיד אנשים חכמים וטובים כל-כך?

היינו אחת-עשרה נזירות חדשות לפני הנדרים. המדריכה שלנו הציעה שאקרא את ספרי תרזה הקדושה ויוחנן מהצלב, אבל אני אמרתי שאני מעדיפה לפני כן לקרוא בתנ"ך. כשהגעתי בקריאתי לסיפור ההתמקחות של אברהם עם אלוהים על גורל אנשי סדום, צחקתי וחשתי קירבה גדולה לאברהם המתמקח. קודם לכן מעולם לא חשתי גאווה על השתייכותי לעם היהודי, רק אחרי שהכרתי את התנ"ך התאהבתי בכתבי תרזה הקדושה. בתקופת הצום קראתי את קינות ירמיהו. תיאוריו העלו לנגד עיני תמונות של אמהות הנושאות בזרועותיהן ילדים הגוססים מרעב, הצמודים לשדיים ריקים. תמונות שהזכירו לי את המראות שראיתי בגטו וארשה. הבכי הזה תמיד שמור בתוכי. במשך שנים בתקופת "הציפייה" (החודש שלפני חג המולד) קראתי רק מספר ישעיהו, ספר שאהוב עלי מאוד.

לצד ההתעמקות הרוחנית, כל נזירה עבדה שעה בכל יום בגינת המנזר. מאוד אהבתי עבודה זו, אהבתי להריח את ריח האדמה לאחר הגשם. על-מנת לחלץ את העצמות עוד, נהגתי לומר שצריך להוציא את הכלב לריצה, ופעמיים ביום רצתי סביב גינת המנזר.

ב-22 באוגוסט 1948 קיבלתי גלימה כרמליתית, ושם חדש: עימנואלה. יום הצטרפותי למנזר חל בדיוק ביום הולדתו של אבי וביום השנה לחיסול הגטו שלנו. לטקס הגיע "אמא" ובתה הקטנה, מוניקה, וגם אמה של תרזה לסטק. האחרונה לא הגיעה, שנים רבות אחר כך סיפרה לי תרזה שחשה כעס ונטישה כשנכנסתי למנזר ולכן לא יכלה לבוא ולחלוק איתי את אושרי.

בתקופה זו אחת הנזירות חלתה בשחפת הדם, ונדרש לקטוע אחת מרגליה. המחלה הוסיפה להתפשט במנזר ותשע נזירות נדבקו בה. אני טיפלתי באחת מהן וגם נדבקתי בשחפת. הושמתי בבידוד, אבל לא חשתי ראויה לרחמים. רק כאשר סיפרו לי שהאח תומס אסור בבית-הסוהר בתנאים קשים, פרצתי בבכי. אז אמרה לי האחיות שטיפלה בי: "אילו לאלוהים היו עכשיו יותר רחמים עבורך, הוא היה משפיע אותם עלייך." משפט נפלא! הבנתי שכל מה שאלוהים נותן לי בכל רגע ורגע, הוא שיא הרחמים, וכך צריך לקבל זאת. אבל ישיבתו בכלא של האב תומס, כומר הווידי שלי - האם גם בכך יש לראות ביטוי עליון לרחמי האל?

ב-24 באוגוסט 1952 קיבלתי עלי נדרים נצחיים. חודשיים קודם לכן האח דניאל קיבל הסמכה לכהונה וב-26 ביולי הוא הגיע למנזר שלנו וערך בו את המיסה הראשונה שלו. באותה עת הייתי נתונה בבידוד בגלל מחלת השחפת. בכל זאת נפגשתי איתו והוא סיפר לי על חלומותיו לחיות ולפעול בישראל, הוא היה ציוני עוד לפני המלחמה. אחיו היה כבר

בישראל והוא ציפה להזמנה ממנו. הייתי מאושרת על שמצאתי אותו וגם רציתי ללמוד עברית, השפה שבה דיבר ישוע, אבל באותה עת לא הייתי שותפה לרצונו של האח דניאל לעלות ארצה. למדתי עברית מן התפילות, ועם חברתי הלנה התפללנו בעברית.

בתקופת ההחלמה מהשחפת ביליתי שעות רבות בגינת המנזר, על כיסא נוח; עסקתי בתיקונים קלים, תפילה, קריאה וכתיבה. הייתי מאושרת מכך שאני יכולה להקדיש את רוב זמני לאלוהים. מכתביו של דניאל עזרו לי, הביאו שמחה מרפאה לחיי. הוא השתוקק לעלות לישראל, אבל אני חשבתי שגם במנזר שבפולין אני יכולה להתפלל עבור "האנשים שלי".

כעבור שנתיים המנזר שלנו כבר היה מלא, והיה עלינו למצוא לעצמנו בית חדש. נשלחתי עם אחיות נוספות למנזר הכרמל בקרקוב, על-מנת להתרשם וללמוד איך צריך להיראות מנזר. זה היה בית ענק, מוקף גינה. רוב הנזירות שחיו בו היו מבוגרות וחלשות, אחת מהן היתה כמעט בת מאה. אך טבעי היה שאנו, הצעירות, נישא ברוב עול העבודה.

במנזר בצ'נסטוכובה

האח דניאל התבקש לאתר מקום עבור המנזר החדש שעמדו להקים בצ'נסטוכובה, עירה של ה"מדונה השחורה", לבה של פולין הדתית. הוא מצא בית וקנה אותו. שבוע לאחר פסח הגענו ל"גן-עדן" זה. היינו צעירות מלאות מרץ, והקשיים לא הפחידו אותנו. האח דניאל הפליג בשבחי של בית זה. כשהגענו לשם מצאנו בית דו-קומתי שמאוכלס בחלקו על ידי הדיירים הקודמים: סבתא, בתה המבוגרת וילדיה, ובקומה

השנייה התגוררה גברת קראוס, מספרת הבדותות. התברר לנו גם ש"מעין אליהו הנביא" שבחצר הבית לא היה אלא באר, ובגינה צמחו כמה עצי פרי. אבל באמת היה זה גן-עדן עבורנו, כי אלוהים היה איתנו. בתקופה הראשונה מוקם המנזר בעליית הגג של הבניין, שהיתה נטולת רצפה. כל אחת מאיתנו קיבלה מיטה, ועל-מנת ליצור מעט פרטיות, תלינו סדינים שחצצו בין המיטות. תחת כל מיטה היתה מונחת קערת רחצה, והמים הובאו מהבאר.

נהגנו לחלוק עם דיירי הבית במתנות שקיבלנו, כמו שוקולד, עוגות וכדומה. ובכל זאת פעם אמרה לי אחת הדיירות: "פעם יכולנו לשבת בגינה, עכשיו אתן תפסתן את המקום." פרצתי בבכי. רציתי להיות ענייה כמו המורה שלי (ישוע) שאמר: "לשועלים יש חורי עפר ולעוף השמים קנים, ובן-האדם אין לו מקום להניח שם את ראשו" (מתי ח, 20) אבל אפילו במעון דל זה היינו מושא לקנאתם של אנשים עניים...

בבקרים השתתפנו במיסות שנערכו בכנסייה של האחים הפלאטינים. אחד האחים היה רופא ילדים במקצועו, שבמראהו הזכיר לי ציפור. נזיר זה ביקש רשות לצאת להשתלמות ברפואה בפרז (הימים היו ימי השלטון הסובייטי והיה קשה אז לצאת את "מסך הברזל"). הוא הצליח לנסוע לפרז והשתלם שם ברפואת מחלות טרופיות. אחר-כך נסע להודו והקים מרפאה, תחילה בשיתוף עם כומר גרמני ובהמשך בעצמו. האחיות במנזר החלו לאסוף ולשלוח אליו תרומות של בגדים, מזון ותרופות לילדי הודו. ארגון החבילות ומשלוחן היה עיקר עיסוקי במנזר בתקופה זו. נושא העזרה לילדים הגוועים בהודו היה בנפשי. מראות הילדים הגוועים בגטו וארשה, שראיתי בשלושת הימים שהייתי שם, ליוו אותי תמיד, והם שעמדו מאחורי מחויבותי לעשייה זו. שכנעתי את האחיות במנזר לשלוח את כלי הזהב והבגדים המפוארים שהיו במנזר

לפני עזיבתי את פולין (1969)

לפני עלייתי ארצה (פולין, 1969)

הבית היה גדול מדי בשבילי... (המנזר הכרמליתי בחיפה)

לכנסייה, ואת התמורה הכספית לשלוח טובת הנזקקים בהודו. באותה עת הבשיל במוחי הרעיון לצאת להודו בחברת האחיות רוז'ה ואלישבע (האחרונה היתה רוקחת במקצועה), על-מנת להקים אשראם ליד בית המצורעים בעיר ראייפור. אבל לצערי הרב הדבר לא יצא לפועל. מי שנבחר באותה תקופה לעמוד בראש המסדר הכרמליתי, הודי במוצאו, טען שאין עתה צורך בנזירות כרמליתיות נוספות בהודו, ודחה את בקשתנו. מרוב זעם ואכזבה גילחתי את שערות ראשי.

זמן קצר אחר כך חזר לפולין פרופסור שהרצה אצלנו על הברית החדשה, הוא חזר מנסיעה בישראל וברומא. האיש נפגש איתי ובשיחה של חצי שעה שכנע אותי שמקומי בארץ אבותיי, והמליץ לי להצטרף למנזר הכרמליתי בבית-לחם. באותה תקופה האח דניאל כבר חי בישראל. ללא קושי קיבלתי לכך את הסכמתה של אם המנזר ואת אישורו של ראש המסדר בפולין.

עלייה לישראל

ב-27 באוקטובר 1969, אחרי שבוע בתחנת המעבר בווינה, יצאתי לישראל. זכורה לי תמונה מרגשת משדה התעופה בווינה: ילדה אחת מהנוסעות עמדה עם אמה מול מטוס אל-על, הצביעה על חבילות מזון שנשאו חותמת "אל-על", ושאלה מה זה. האם ענתה לה: "זה נועד למטוס שלנו, חיכינו לכך אלפיים שנה!" לפני העלייה למטוס, עברנו אצל עובד צעיר של אל-על, "צבר", שרשם את פרטי הנוסעים. הבטנו בהתרגשות ובהערצה בצעיר יהודי זה שנולד כאדם חופשי בארץ שלנו!

לאחר שירדתי מהמטוס רכנתי על אדמת ארץ ישראל ונשקתי לעפרה. קיימתי את ההבטחה שהבטחתי לידידי המשורר היהודי-נוצרי ברנדשטטר, ושלחתי לו מעפר ארץ ישראל.

עוד בפולין, לפני נסיעתי, סיכמתי עם האח דניאל שימצא לי מלווה שילווה אותי בסיורי בארץ, לא רציתי בסיור מאורגן. הוא מינה לי מלווה אחות מעוספייה, ומיד יצאנו לדרך. נסענו באוטובוס, ואני בכיתי משמחה למראה ילדים יהודיים בריאים וחדורי ביטחון עצמי. בתוכי אני נושאת תמונות של ילדים רעבים ונפחדים, וכאן שמחתי לראותם חופשיים ושמחים. גם התמלאתי אושר וגאווה למראה החיילים שלנו, ונופפתי להם בידי, המראה של היה כנראה מגוחך בעיני המלוות שלי, שניסו לתפוס בידיי כשעשיתי זאת. הייתי כה מאושרת בראותי שיש לנו צבא - לא עוד חסרי-מגן כמו שהיינו בגטו, לא עוד כצאן לטבח.

נסענו לכנרת. הכנרת היא עד היום אחד המקומות האהובים עלי, היא מזכירה לי את הניסים שעשה ישוע שם ואת הדברים שאמר. אחרי יומיים בגליל, נסעתי ברכבת לירושלים. שם פגשתי באלישבע, העוזרת של האח דניאל. היא הגישה לי לחמניות קטנות לדרך. טוב לבה, עדינותה ותשומת-הלב הרבה שהקדישה לי ריגשו אותי.

למחרת ביקרתי את ראש מנזר הישועיים, סמקובסקי. הוא הפגיש אותי עם הכומר נורברט, גרמני ציוני, שנלווה אלי לסיורי בירושלים וגם הכיר לי את הנזיר הדומיניקני ברונו, אשר סיפר לי אז על חלומו לייסד כפר בין-דתי (לימים נווה-שלום); באותה עת אנשים צחקו על חלומותיו. משם נסענו לביקור בבית "האחיות הקטנות" (מנזרים בהם חיים שלושה נזירים או נזירות בלבד, והם עובדים וחיים בתוך האוכלוסייה המקומית). האחיות אסתרה נתנה לי אז לקריאה ספר של אנדרה שורקי על מחשבה יהודית (שבו הוא מפתח את התיזה שלו, לפיה הסיבות

לפירוד בין יהדות לנצרות היו היסטוריות, ולא דוגמאטיות). הייתי מלאת התפעלות מכל האנשים הנפלאים שפגשתי כאן, ובערב אמרתי לנורברט: "במקום להביא אותי למקומות קדושים, הבאת אותי לאנשים קדושים!"

למחרת בבוקר יצאנו לבית-לחם. אהבתי לשבת שם ולהרהר באישה הענייה, מרים, ובבנה ישוע. משם נסענו לקומראן כדי לצפות בשרידים שנותרו מהחיים שחיו כאן המאמינים הראשונים - הללו שחיו כאן במדבר, הסתפקו במועט מהחומרי על-מנת לחיות בקרבת האל. חזרנו לירושלים. בהולילנד התבוננו בדגם המנייאטורה של ירושלים כפי שהיתה לפני אלפיים שנה. בכיתי כשעמדתי לראשונה מול הכותל המערבי. המשכתי לבקר בכל הארץ, כשבהמשך נלווה אלי אלפרד, ידידו של האח דניאל. כשהיה סטודנט התיידד אלפרד ברומא עם סטודנט פולני, קרול וויטנה, לימים האפיפיור יוחנן פאולוס השני. אחר-כך הגיע לישראל והרבה לפעול כאן למען יהודים שהתנצרו, וייטנאמים, וכל מי שנזקק לעזרתו.

במנזר בחיפה ופגישה מרגשת

חרשתי את הארץ לאורכה ולרוחבה, ולאחר שבועיים הצטרפתי למנזר הכרמל בבית-לחם. התקבלתי שם בחמימות על ידי האחיות ואם הבית, יוהאנה, אבל הפטריארך לא הסכים שאשה שם, וכעבור שבועיים עברתי למנזר הכרמל שבחיפה. לפני כניסתי למנזר, שאלו אותי האחיות על משפחתי, ואני אמרתי בעצב שלא נותרו לי קרובי משפחה. זה היה יום שישי בצהריים, שבועות אחדים לאחר שהתקבלתי למנזר בחיפה. פניתי לאישה ברחוב ושאלתי איך להגיע לתחנת האוטובוס

המרכזית. האישה ששמה לב שהעברית אינה שגורה בפי, שאלה אותי מאין אני. השבתי שאני מפולין, והתעניינתי מאין היא. היא השיבה שגם היא מפולין, מפשיטיק. פשיטיק היא עיירה קטנה בפולין שנודעה בגלל פרעות קשות שהתחוללו בה. ידעתי שבעלה של דודתי מוצאו מעיירה זו, וששם משפחתו היה פשיטיצקי. שאלתי את האישה אם שמעה על הרופא, הדוקטור פשיטיצקי. והיא אמרה שידוע לה שהוא עלה עם משפחתו לארץ לפני שבע שנים. למחרת, בשבת בבוקר, ביקרתי את האח דניאל בסטלה מאריס. ביקשתי שיאתר עבורי בספר הטלפונים את הדוקטור פשיטיצקי מתל אביב. הוא התקשר למספר שמצא, ושאל בידיש את האישה בצדו השני של הקו אם היא מכירה את סטלה זילברשטיין. האישה, שהיתה כבדת שמיעה כתוצאה מהמכות שהוכתה באושוויץ, לא שמעה היטב את השאלה, והשיבה שלא, אבל היא ממשפחת זילברשטיין. האח דניאל מסר לי את השפופרת, דיברנו מעט והבנתי שהיא דודתי. אמרתי לה: בעוד שעתיים אגיע אליכם. האח דניאל הסיע אותי על הווספה שלו אל תחנת המוניות בהדר, וכעבור שעתיים דפקתי על דלת הדוקטור פשיטיצקי בתל אביב. את הדלת פתחה לי אישה נמוכה ורזה, ולולא ידעתי שזו היא דודתי (מצד אבי), סלה, לא הייתי מזהה אותה. גם היא התקשתה לזהות אותי; בפעם האחרונה כשראתה אותי הייתי ילדה בת ארבע-עשרה. נדרשה לה שעה שלמה עד שהשתכנעה שאכן אני סטלה, אחייניתה. הצלחתי "להוכיח" זאת לאחר שזיהיתי בשמותיהם את המצולמים באלבום התמונות המשפחתי שלה. היא סיפרה לי שאחותה הבכורה, אסתר, הלכה עם משפחתה לרכבת לטרבלינקה, לאחר שלא נותר לה עוד מה למכור לקיומם. היא גם סיפרה לי שבתקופת המלחמה, בעלה, פנחס פשיטיצקי שימש כרופא בשירות הגרמנים במקומות שהשתוללו בהם מגיפות.

דודתי סלה אחרי המלחמה (1945)

בן דודתי אלכסנדר (1946)

באוגוסט 1944 הגיעה משפחת פשיטיצקי לאושוויץ. בנם היה בן חמש וחצי, ובאמצעות שוחד של יהלום הצליח הדוקטור לחלץ את משפחתו, ממש ברגע האחרון, מתאי הגזים. בשנת 1948 הם עלו ארצה. לאחר ששמעתי את סיפורם, ביקשו הם לשמוע את סיפורי. כששמעו על התנצרותי ראיתי הבעה של מורת-רוח על פניו של דודי. באותה עת לא הבנתי שהדבר יפריע להם, היות שכל בני משפחתנו היו אתאיסטים. דודתי ביקשה שאסתיר את עובדת התנצרותי, כי התביישה בכך. למרות זאת מאוד שמחתי על שמצאתי כאן קרובים, בני המשפחה היחידים שנותרו לי. עד אז, כאשר נשאלתי אם יש לי קרובי משפחה, השבתי בשלילה והרגשתי כממזר שנפל מהשמים. עכשיו גם לי היתה דודה, והדבר שיפר מאוד את הרגשתי.

מאז ילדותי חשתי עצמי כפטריוטית פולנייה, ולא האמנתי שאוכל להצמיח שורשים בישראל. באחד הבקרים, כחודשיים לאחר שהגעתי למנזר בחיפה, התפללתי את תפילת הבוקר בגינת המנזר. מראה הים הכחול, צמחיית ההר הירוקה, והגלים הנושקים לחוף, שנשקפו אלי, ריגשו אותי מאוד. לראשונה מאז הגעתי לארץ חשתי שכל זה שלי, ושאני שייכת לכל אבן, ולכל עץ ופרח שצומחים בכרמל.

באותה תקופה התחילה להתגבש בי ההכרה שעלי לעזוב את המנזר. כעבור שנה נערכה במנזר הצבעה על קבלתי למנזר, והאחיות החליטו שלא לקבלני. הרקע לכך היה התנגדותי לתפילה בשפה הצרפתית ובלטינית. חשבתי שמגווחך להתפלל את מזמוריו של דוד המלך בארץ ישראל בלטינית או בצרפתית. גם האווירה במנזר, על מבנהו הגדול מדי (במנזר זה חדרי מגורים רבים וגדולים, אף שכאמור מספר הנזירות אינו עולה על עשרים ושתיים), לא היתה לרוחי. וכך עזבתי את המנזר שנתיים לאחר שנכנסתי אליו. קיבלתי זאת כרצונו של האל.

היציאה מהמנזר

זה היה בשנת 1972, יצאתי את המנזר ללא כל רכוש או כסף. העבודה הראשונה שמצאתי, באמצעות מודעה בעיתון בפולנית, היתה בטבעון: טיפול באישה. אסתר, האישה שבה טיפלתי, היתה ניצולת שואה ומעורערת בנפשה. בתקופת המלחמה היא הסתתרה ביער, ועתה כל דפיקה בדלת עוררה בה חרדות. גרתי בביתה וטיפלתי בה.

השינוי שחל בחיי היה לא פשוט, ובתקופה הראשונה שלאחר עזיבת המנזר חשתי כאילו אני הולכת על המים, ללא קרקע יציבה תחת רגליי. רק כאשר התבוננתי בהר המוחראקה, שנשקף אלי בעד חלון הדירה בטבעון, חזרה אלי תחושת הביטחון, חשתי שאני בדרך הנכונה.

כעבור זמן מה הציעו לי לחפש דירה לקנייה. האח דניאל עזר לי בכך. בחרתי את הדירה בשכונת נווה יוסף, בחיפה, שבה אני גרה עד היום. היא קסמה לי בזכות הנוף הפתוח הנשקף אל המפרץ והגליל. בזמנו השכונה היתה כמעט ריקה מתושבים, והדירות שהוצעו היו דירות קטנות, בנות 28 מ"ר. קניתי את הדירה בתקופה שעדיין התגוררתי בטבעון. התחלתי לנקות ולטפל בגינה המוזנחת והשכרתי את הדירה לדיירים. כעבור זמן-מה עברתי לגור בביתי בנוה-יוסף. נרשמתי לאולפן לעברית, ואחר כך התחלתי לעבוד כעובדת סוציאלית בלשכת הסעד באור עקיבא. מאחר שלא שלטתי היטב בשפה העברית, פוטרתי מעבודתי לאחר ארבעה חודשים. חזרתי להמשך לימודים באולפן, וכעבור חודשים אחדים התקבלתי לעבודה בלשכת סעד באזור חיפה. התקבלתי לעבודה שם בתנאי שאעבור הכשרה מקצועית, אלא שנושא הכשרתי נדחה על ידי הממונים משנה לשנה, ולבסוף נאמר לי שבגלל גילי המבוגר לא אתקבל לקורס ההכשרה. החלטתי להתפטר מעבודתי, ובכספי הפיצויים שקיבלתי נרשמתי ללימודים באוניברסיטת חיפה.

רציתי להתקבל לחוג לעבודה סוציאלית, אבל המספר הגבוה של המועמדים לחוג וגילי המבוגר יחסית, הביאו לדחיית בקשתי. החלטתי ללמוד מחשבת ישראל ולימודי המזרח התיכון, תחומים שלא הכרתי כלל ונהניתי מאוד מהלימודים.

בעקבות "חסידי אומות העולם" – ביקור בפולין

באותם ימים התכתבתי עם תרזה ליסטק, חברתי מתקופת לימודי באוניברסיטה בפולין. היא כתבה שבעלה נפטר, בתה התחתנה, ולא נותר לה דבר לחיות עבורו. הזמנתי אותה לבקר אצלי. לקחתי אותה לביקור בירושלים ובקיבוץ לוחמי הגטאות, והיא התרשמה מהארץ. לפני שנסעה חזרה הפצירה בי שאחזיר לה ביקור בפולין. לפני כן לא חשבתי כלל על האפשרות הזו, הדבר היה כרוך בהוצאה כספית ניכרת. באותה תקופה גם התכתבתי עם הגברת קזמירצקי, שהצילה בזמן המלחמה את אמי, וביקשתי ממנה שתשאיר במכון ההיסטורי בווארשה עדות על מעשיה במלחמה. היא לא היתה נלהבת לעשות זאת כי לא רצתה להפיק רווחים או כבוד ממעשיה בזמן המלחמה. התגבשה בי ההכרה שעליי לבקר את מצילי בפולין כל עוד הם בחיים, להציע להם את עזרתי ולגבות מהם עדויות על המלחמה.

קיבלתי אישור לביקור בן חודש בפולין. בספטמבר 1987, חודש אחרי שתרזה חזרה לפולין, נסעתי אני אליה. כשנשאלתי בשדה התעופה בפולין לאן אני מתכוונת לנסוע, השבתי: "הביתה!"

מכריי וידידי קיבלו בפרחים את פניי בשדה התעופה. למחרת פניתי היישר ל"מכון ההיסטורי-יהודי" בווארשה. ד"ר הופמן קיבל את פני

בלבביות, אבל כששמע ממני על מציליי הפולניים הרבים, גילה חוסר אמון בדבריי. משם פניתי ל"מוסד לחופש ולדמוקרטיה" בווארשה. ד"ר ווילצ'ור חקר אותי על האיש שהסגיר את אמי לגרמנים, הוא רצה להביא אותו למשפט. ואכן כעבור זמן מה הצליח לעלות על עקבותיו, אך התברר שהוא ואביו נהרגו בתאונת דרכים. ביקרתי במנזר האחיות הכרמליות בווארשה. לא סיפרתי להן על עברי, ורק התעניינתי בקורת המנזר בתקופת השואה. אם הבית סיפרה לי שבתקופת המלחמה הסתתרו במנזר מנהיגי המרד בווארשה. אחר כך ביקרתי את לודז'ה, אחותו של סנדקי צ'אסלב, במנזר האחיות הבנדיקטיניות בזבוצ'ין. מיהרתי ממפגש למפגש, ביקשתי לפגוש בכל מציליי. כולם שמחו מאוד לראותני. אחדים מהם כבר מתו, ופגשתי בילדיהם. לא יכולתי לשהות עמם זמן רב, כי זמני היה קצר. הלנה קזמרצק היתה ידידה טובה של אמי. ביקשתי שתספר לי על אמי, והיא אמרה: "היא היתה אדם נפלא!" בערב, במיסה שנערכה לכבוד צ'אסלב, הסנדק שלי, ביקשו שאשא דברים. אמרתי: "אין די בכך שלא שונאים; אנו צריכים, כמו צ'אסלב, לראות את צרכיו של הזולת ולמצוא דרכים לעזור לו. הודות למעשים כאלה אני אתכם עכשיו." חשתי אושר רב לחזור למקומות שהיו ערש האמונה שלי, מקום פגישותיי הראשונות עם אלוהיי.

הביקור אצל בתו של מציליי רדזיקובסקי היתה, כמו רבות מהפגישות, ביקור הפתעה. (לרוב מארחיי לא היה טלפון בביתם, ולא יכולתי להודיע להם על מועד ביקורי.) זה היה בחודש ספטמבר, מצאתי אותה על יד ביתה לאחר ששבה מעבודת איסוף תפוחי אדמה בשדה. כשראתה אותי היא פרצה בבכי נרגש וחיבקה אותי בחום כה רב עד שבקושי השתחררתי מזרועותיה. לבה פעם כמו מפוח. היא סיפרה לי שבמסתור שתחת לרפת בכפר הוסתרו במשך שנתיים בתקופת המלחמה שני זוגות

של יהודים, ממכרי אביה. הם שילמו למישהו עבור הסתרתם, ולאחר שנגמר הכסף הלה גירש אותם. דומניסקי שמר על רכושם, אבל סירב להחזירו ואיים בהסגרתם. אביה, על אף שפחד מאוד, הציע להם מסתור במרתף שתחת הרפת. לאחר המלחמה הם השאירו מתת זהב לבעלת הבית, אבל אמה חשבה שאין זה מן הראוי לקחת מתת זו, והיא מסרה את הזהב לכנסייה על-מנת שיעשו כתר לפסל מרים הקדושה.

ההיסטוריונית ד"ר אווה קורק-לשיק התלוותה אלי ללושיצה לביקורי אצל משפחת רומניוק. שם שמענו שביום חיסול הגטו בלושיצה, כמה אמהות יהודיות השאירו את תינוקותיהן בעגלות, כדי שאנשים יאספו אותם ויטפלו בהם. חייל גרמני הוציא תינוק יפה מעגלה והחזיק בו דקות ארוכות. אשתו של רומניוק ביקשה לקבל את התינוק ולגדלו כפולני. פניו של הגרמני ביטאו מאבק פנימי, אבל כעבור דקות אחדות ניצחה צייתנותו לצבא, והוא ירה בתינוק למוות.

לווארשה חזרנו דרך הלינוב. גם כאן הגעתי לביקור ללא הודעה מוקדמת. הלינה לוגוסקה לא הכירה אותי. אבל אני, כשראיתי את עיניה התמלאתי אושר. כשהזכרתי לה שסרגתי עבודה בתקופת המלחמה, היא נזכרה ופרצה בבכי: "יהודונת שלי, כל-כך דאגתי לך! לא ידעתי אם נותרת בחיים."

האחיות במנזר בפוזנאן קיבלו את פניי בשמחה רבה. המנזר שבו חייתי בעבר שופץ והורחב, נבנתה קאפלה יפה, והמנזר שהיה בזמנו במבנה מוזנח ועני נעשה אלגנטי ונוח. שמחתי לראות זאת, כך הובטח שהמקום לא יפתה אותי לחזור אליו, כי רק בתנאים של עוני אני חשה שאני נאמנה לדרישות המורה שלי, ישוע.

בלילה קיימתי שיחה ארוכה עם האחיות אליזבת, שעמה תכננתי בזמנו לנסוע לסייע בהודו. האחיות אליזבת ביטאה הסתייגויות מהתיאולוגיה

של האח דניאל. כאשר חזרתי לחדרי, בשלוש בלילה, כתבתי לה:
"ההבדל בינינו הוא שאתם, אנשי המערב, מבקשים לדעת על אלוהים,
ואילו אנחנו, אנשי המזרח, מבקשים לחיות איתו."

משם נסעתי לבקר בעירי לודז'. בזמן הנסיעה ברכבת השתוממתי לשמוע
צעירים מדברים בקול רם על כך שאין טעם לארגן מרד נגד ברה"מ (זה
היה בשנת 1987!). הסתובבתי ברחובותיה המוכרים כל-כך של עירי,
ביקרתי את הגברת יחימסקה, שהצילה ילד יהודי בזמן המלחמה (מכר
שלי מחיפה). ניגשתי לראות את הבית שבו גרה משפחתי לפני המלחמה,
ומצאתי אותו עדיין עומד על תלו. בדירתנו התגוררה עתה גברת
קמבלינסקי. הצגתי את עצמי כדיירת הבית מהתקופה שלפני המלחמה,
וביקשתי לראות את הדירה. היא קיבלה אותי בחביבות וסיפרה שאמה
טיפלה בשווערת הבית, אצלה נשמרו בזמנו רקמות מעשי ידה של אמי.
היא הוציאה מהארון מפות שונות וחיפשה את המפות ההן, אבל אף
אחת מהן לא היתה של אמי. עד היום אנחנו שומרות על קשר של
ברכות לפני החגים. כשיצאתי מהבית, צילמתי את השער. ילדים שראו
אותי שאלו למעשיי, ואני הסברתי להם: "כשהייתי בגילכם כאן היה
ביתי!"

נסעתי לבקר בכרמל בלודז', אצל האחות תרזה. לא ראיתי אותה
שלושים שנה. היא סיפרה לי כיצד ניצלה משפחתה בזכות כומר פולני
(לצערי, גם הוא לא הוכר כ"חסיד אומות העולם"). למחרת נסעתי
לצ'נסטוכובה, עירה של המדונה השחורה. רציתי לבלות את ראש השנה
היהודי בחברת ידידי היהודים, משפחת פייגה. למרבה הצער, אב
המשפחה נפטר חודשיים קודם לכן. בתקופה שחייתי בכרמל
בצ'נסטוכובה וחליתי בדלקת פרקים, אושפזתי בבית החולים המקומי.
גניה פייגה ביקרה אותי והביאה לי לבית החולים מצות וגיפלטע-פיש.

פגישה עם בתם של מציליי, קסילדה קליצקה (1987)

כעבור חמישים שנה: ביקור בכנסייה שבה נטבלתי (פולין, 1994)

עם ואנדה שלי, מורתי הנערצת. (וארשה, 1987)

עם בני מציליי (פולין, 1987)

(וכאשר רציתי לחלוק בהם עם המאושפזות בחדרי, סירבה אחת מהן, נזירה מבוגרת, לאכול מהמצות כי היתה בטוחה שדם ילד נוצרי מעורב בה...)

נסעתי לבקר באושוויץ. צעדתי ברגל מבירקנאו לאושוויץ. מנזר כרמליתי הוקם שם. נכנסתי ושאלתי את אחת הנזירות על ידידתי, האחות הלנה. "אם הבית הלנה", תיקנה אותי הנזירה. לאחר מפגש קצר התברר לי שהלנה כבר אינה אחותי הקרובה כבעבר. התגובות שלה היו מורעלות באנטישמיות, שקודם לכן היתה זרה לה כל-כך. המנזר עצמו, שהיה אז בשלבי שיפוצים, היה אלגנטי, אבל הוא הוקם למורת רוחן של אחיות כרמלטיות רבות, שלא הבינו איך הקימו מנזר כרמליתי במקום זה. אחד ממכריי, ששרד את אושוויץ, אמר שהיום נראה המקום כבית-הארוחה נאה, וכבר אינו מזכיר את שהיה שם בעבר.

לפני שנפרדתי מהמנזר קיבלתי מהאחיות כצידה לדרך ירקות מגינת המנזר. כשהבאתי איתי את עגבניות לחברתי תרזה, היא סירבה לאכול מהן, היא טענה שהן גודלו על אדמה ספוגת דם. בווארשה נלוותה אלי תרזה לביקורי בתיאטרון היהודי המקומי, שם שמענו שיר של יצחק קצנלסון: "על העם הנהרג". היתה זו הופעה שהשאירה עלי רושם עצום. ביקרתי את יולה, הבת של רוצ'נסקי, ממצילי בתקופת המלחמה. היא סיפרה לי זיכרונות מתקופת ילדותה: מכיוון שביתם היה קרוב לטרבלינקה, הגיעו אליהם יהודים שברחו מהמחנה והם הסתירו אותם מתחת לרפת בחצרם. פעם בעת שהגרמנים ערכו ביקור במקום, הם הכו את אביה, אמה שנחלצה לעזרתו גם היא הוכתה. כדור רובה פגע ברגל הילדה, ורק בנס יצאה בפגיעה קלה בלבד. אחרי המלחמה, אביה של יולה יצא¹ ערב אחד מהבית ולא חזר. אחרי יומיים מצאו את גופתו עירומה וקטועת אצבע. קשה להאמין שרק בגלל טבעת הרגו אותו...

בערב האחרון לשהותי בפולין, הגיעו לראותני עשרים מידידי הפולנים, שבאו להיפרד מהיהודייה שהצילו בביתם לפני ארבעים שנה. הם באו עם ידיים מלאות במתנות ועיניים דומעות, כאילו הייתי להם בת משפחה של ממש. כמה מהם נסעו מרחק של יותר ממאה קילומטרים רק כדי לומר לי מילה חמה ולהגיש לי מתנה.

בעלה של יולה הסיע אותנו לשדה התעופה. כאשר הצגתי את דרכוני בפני שוטר הגבולות, אמרתי לו: "זה היה החודש המאושר בחיי". הוא שאל בתימהון מדוע, ואני השבתי: "בחודש זה פגשתי את האנשים שהצילו את חיי!"

חזרתי לחיפה, ולמרות החוויה המרגשת כל-כך שחוויתי בפולין, חשתי כאילו מעולם לא עזבתי את עירי. חזרתי מיד לעבודתי. זמן קצר לאחר שובי ארחתי בדירתי כמה ממצילי מפולין, שבאו לקבל תעודת "חסידי אומות העולם" מ"יד ושם". על אף המקום הצר בדירתי, נהניתי לארחם אצלי, וחשנו כמשפחה מאושרת אחת. האב דניאל דאג להם לטיול בארץ, וגם אני, כשהתאפשר לי, הצטרפתי לטיולים.

באותה תקופה התפרנסתי מעבודתי בניקיון בתים ומשרדים. שמחתי בעבודה זו, שאפשרה לי גמישות בשעות העבודה והיעדרות בשעת הצורך.

עדות יוסף דוברוצקי (פיינר)

יוסף דוברוצקי, יליד פולין, מכר שלי מחיפה, הקריא לי שבועיים לפני מותו עדות מתקופת השואה. אני מוצאת לנכון לצרף את דבריו כאן:

"באוקטובר 1970 הופיע בעיתון פולני מאמר שכותרתו 'לא יכולים לשתוק – צעקת המושתקים'". מאז רציתי לפרסם את תגובתי על מאמר

זה, ורק עתה אני עושה זאת. הדור הצעיר שלנו (בישראל) היה רוצה לשכוח, אבל אנחנו, שראינו את קרובינו נשלחים למוות או לעינויים הנוראים ביותר, לא יכולים למחוק את זכר האכזריות מזיכרוננו. אי אפשר לשכוח את אחי, גלד וולפוס, שנרצח על ידי הגרמנים ביערות שליד לובטשוב, שם הוא נתלה לצד חמיו וקבוצה של צוענים.

יהודים רבים נרצחו אחרי המלחמה, כאשר חזרו למולדתם. הספר וורסט מנרולה נהרג כשהגיע לפגוש את חבריו. מכר אחר שלי, זאוור, סיפר לי כי אחיו, שחזר לבקר לאחר המלחמה במקום הולדתו, כשהוא לבוש מדי קצין פולני וחמוש ברובה, נרצח על ידי אלמונים שעה שישב עם ידידיו וסעד בביתם ארוחת ערב. היריות שהגיעו מבחוץ לוו בקריאות: "לחסל את סוחר החזירים!"

שני יהודים מעיירה קטנה, וילקאוצ'ה, ריכטר וידידו, נהרגו באזור תחנת הרכבת שעה שחזרו מביקור בעיירתם. אלא רק רסיסי אירועים מתקופת שטופת דמים זו.

אבל היו גם דברים אחרים שאסור לשכוח: לא כל הפולנים היו רעים. אנשים נפלאים אפשר למצוא גם בזמנים לא-אנושיים.

בווארשה, ולאדיסלאב יז'רסקי (שאחר כך נרצח באושוויץ), מצא בליל הסילבסטר ליד הכנסייה, אישה בוכה ולידה ילד כבן שלוש, בעל מראה יהודי טיפוסי: שיער כהה ואוזניים גדולות. היא סיפרה לו כי לא ניתן היה עוד להסתירו תחת השולחן, הוא בכה. היא חיפשה עבורו מקלט אחר. ולאדיסלאב לקח את הילד לביתו, ואשתו גידלה את שערו כאילו היה בת ושינתה את שמו מיורק לאירקה. מכיוון שזוג זה היה חשוך ילדים והימצאו של ילד זר עלול היה לעורר חשד, העבירו אותו לידידתם, אם לשלושה ילדים. כאשר נשאלה איך זה שילד אחד שלה שחרחר והאחרים בלונדינים, והיא הסבירה כי הילד השחרחר הוא בנו

של מאהב. יורק ברוס ואמו, צלינה, נותרו בחיים והיגרו לארצות הברית. לצערי, לא פנתה צלינה ל"יד ושם" כדי להסדיר תואר "חסיד אומות העולם" למצילת בנה.

כ-20,000 יהודים הוסתרו בזמן השואה בווארשה. כל אחד מהם נזקק לחמישה אנשים לפחות, שסייעו בהסתרתו או לפחות ידעו עליה. כלומר כ-100,000 פולנים בווארשה היו מעורבים בהצלת יהודים (ייתכן שמקצתם לא היו מווארשה עצמה). הגיע הזמן לעשות צדק היסטורי עם צדיקים אלה.*

נקמתי בנאצים

הצינוי הדתי: "אהבו את אויבכם" מכתוב לי סוג של נקמה אישית בנאצים: לספר לצאצאיהם, גרמנים בני הדור השני והשלישי, על מעשי אבותיהם. לכן כשהזדמן לי אירחתי אורחים מגרמניה, קיבלתי אותם בסבר פנים יפות וספרתי להם את סיפורי וסיפור בני עמי.

אחת מהם, דוריס, שלחה אלי לאחר שובה לגרמניה את המכתב הבא:
סטלה יקרה,

קראתי ככל שיכולתי את ספרך, את סיפור חיך. איום ונורא מה שעבר עליך ועל רבים כמותך. גרועה מכול היא ההרגשה שאני היא זו המגלמת

*אנטק צוקרמן, מראשי המרד בגטו וארשה, ממייסדי קיבוץ "לוחמי הגטאות", וחוקר השואה, כתב, שהיה צורך בכמאה פולנים על-מנת להסתיר יהודי אחד, ופעמים רבות הספיקה מילה של ילד קטן כדי להביא להסגרתם ולהריגת כולם.

את כל העוול שנעשה לך, ועובדה זו כמעט בלתי נסבלת. אני נולדתי בשנת 1958, כלומר זמן רב לאחר המלחמה.

עד לאחרונה לא הקדשתי תשומת לב רבה להפליה על רקע גזעי. בעיני כל האנשים שווי ערך, ויהודים יקרים לפני האלוהים כמו בני עמים אחרים. מובן שידעתי מה עולל עמי ליהודים, אך עד כה לא נתקלתי בכך אישית. אינני יודעת הרבה על משפחתי: סבי, דודי, אבי – אולי מישהו

מהם לקח חלק במעשים הנוראים הללו. אבל עכשיו אני חשה שאני אישית אחראית לכך, כי בי הם ממשיכים לחיות. ורעיון זה הוא נורא עבורי. מכיוון שאני נוצרייה אני יכולה להתוודות בפני האלוהים, להודות באשמתי ובאשמת אבותיי – אלוהים מכיר את מעשיו של כל אחד ואחד. אני יכולה להתפלל את התפילה שישוע לימד אותנו, ולבקש מחילה. אני יכולה לבקש מישוע לנקות אותי מחטאיי בדמו שנשפך על הצלב, גם עבורי, הגרמנייה.

אבל איך להתייחס אלייך? מה עוד ביכולתי לעשות? דבר לא יכול לספק אותי. גם הוידוי לא יבטל את שנעשה ולא יחזיר את הקרבנות המעונים לחיים.

משפט אחד בספרך נגע בי במיוחד, ואינני חדלה מלהרהר בו. אמרת שלעולם לא תוכלי להלך על אדמת גרמניה. ועוד משפט שאמרת בדרך לכינרת, ואינני חדלה מלהרהר בו: "הרבה השתנה מאז, אבל זו אותה הארץ, אותה האדמה שעליה התהלך ישוע." משפט זה היה עבורי פתח לשחרור. אני נזכרת עתה בעינייך הקורנות והשמחות, שעה שאמרת זאת.

אני חיה פה חיים רגילים לגמרי: מגדלת את ילדי, אוהבת את האהובים עלי, בוכה עם הבוכים, צוחקת עם הצוחקים. אבל עכשיו לבי נשבר בי:

איך יכולתי אי פעם להאמין שאוכל להתייחס לעם היהודי בקלות ראש, לאחר שאני בעצם רצחתי את הקדושים הללו. לעולם לא אוכל לכפר על העוול שנעשה לך ולעמך. לבי מלא צער.

הרבה חוויות טובות חוויתי בארצך. התקבלתי בצורה ידידותית וחמה, שמעתי מילים יפות וטובות, ובכל זאת כגרמנייה עוררתי את הזיכרונות האיומים ביותר. כשאני חושבת על כך אני מרגישה רע, ואינני יודעת מה לעשות, האם יש לי זכות לבקש מחילה מאנשים שעברו כל-כך הרבה זוועות? נראה לי פשוט מדי לומר: סלח לי, בבקשה, אם אתה מסוגל לכך. אני אמנם יכולה לפנות לאלוהים, אצלו הכול אפשרי – אבל האם אפשרות זו קיימת גם לגבי בני אדם? נראה שלא, הכאב גדול מדי, אינני יכולה לצפות לסליחה, ובכל זאת אני משתוקקת לכך.

במה אני יכולה עוד להיאחז? אך ורק באלוהים, בישוע וברוח הקודש, ובאמונתי באהבת האלוהים. סטלה היקרה, המפגש שלי איתך היה מתנה גדולה עבורי. אני מודה לך על כל מה שקיבלתי ממך, על החום שבך. ואני יכולה לקוות ממך רק לחסד שלך.

בברכות רבות,

שלך דוריס

19.04.04

כל המציל נפש אחת...

מאז כינון השלום עם מצרים אהבתי לבקר במדינה זו, ועד היום ערכתי בה שנים-עשרה ביקורים. תושבי מצרים והאווירה המזרחית בה מאוד מדברים אלי. אחד מביקורי בקהיר היה לרגל כנס סופרים ומשוררים שהתקיים שם. ליד המלון שבו שהיתי, נהג לשכב נער מקבץ נדבות כבן

חמש-עשרה, שגפיו היו מצומקות ומראהו הזכיר את מראה האנשים במחנות הריכוז. באחד הימים כשחלפתי לידו לא היה איתי כסף קטן, ולכן נתתי לו את הפיתה בחומוס שקניתי לעצמי כארוחת ערב. החיוך שהתפשט על פניו היה מאושר כל-כך, כי את הכסף שהרוויח לקחו ממנו בני משפחתו, ואת הפיתה הוא אכל בהנאה. אחר כך הלכתי לשמוע דברי ברכה בכנס השירה. הדוברים, פרופסורים נכבדים שהגיעו למקום ברכבם, הפליגו בשבחי המוסיקה של השירה ובשבחי המשוררת עדה אהרוני, ואני חשבתי לעצמי שחרף רגישותם המופלגת למוסיקה של השירה, הם עברו ליד הילד הרעב מבלי לראות אותו ומבלי להיטרד ממצוקתו. הניגוד הזה צרם לי ולא הרפה ממני. לצערי, אותן תופעות קיימות גם בארץ, אמנם אצלנו אין רעב שכזה ברחובות, ובכל זאת יש רעבים ויש מצוקה. אנחנו נוטים להיחלץ לעזרת הסובלים לאחר אסונות שזכו לסיקור תקשורתי, אבל איננו מוכנים להתחייב לעזרה ממושכת לנזקקים. מחשבות אלה הובילו אותי לממש רעיון שניקר במוחי זמן רב: לאמץ ילדה בהודו.

בהודו הורגים בכל שנה שישה מיליון תינוקות ממין נקבה, כי אין להורים כסף לגדלן ואין כסף עבור הוצאות הנדוניות הגדולות שיידרשו להן. התחלתי לחפש ארגון כלשהו, שדרכו אוכל לאמץ ילדה הודית באמצעות תמיכה כספית, אולם הדבר לא עלה בידי בקלות..

ב-1994 התקיים בחיפה הכינוס הבינלאומי לשירה ולספרות, וכרגיל הגיעו אליו משתתפים מכל העולם, בהם משוררים הודים. הצעתי לארח בביתי אורחים מהכנס על-מנת לחסוך מהם הוצאות אירוח, וכך אירחתי שניים: רוסי והודי. התיידדתי עם אורחי ההודי, קומנאן שמו. הוא סיפר לי שמוצאו מכפר בטאמיל, במאמצים רבים הוא למד באוניברסיטה לתואר שני, ולאחר גמר לימודיו פתח בית-ספר קטן, כי החינוך הציבורי

בהודו ירוד מאוד ברמתו. כעבור זמן, בעקבות נישואין לאישה בת למשפחה אמידה, הוא הצליח לרכוש מגרש גדול יותר ולהרחיב מאוד את בית הספר שלו. סיפרתי לו על שאיפתי לאמץ בעזרת תמיכה כספית סטודנטית הודית מעוטת אמצעים. הוא ניסה לעזור לי והפנה אותי למרצה לספרות השוואתית, אלא שהדבר לא עלה לבסוף.

לאחר שחזר לארצו הזמין אותי קומנאן לביקור בביתו, וגם שלח אלי חוברת שהוקדשה לישראל, ובה העלה את רשמיו מביקורו בארץ. וכך במרץ 1999 יצאתי לביקורי הראשון בהודו, ביקור בן חודש ימים, שעיקר תכליתו היתה להוציא לפועל את רעיון האימוץ.

נחתתי בניו-דלהי ומשם המשכתי לאגרה, העיר המפורסמת בזכות הפלא הארכיטקטוני: הטאג'-מאהל. הלכתי לצפות במבנה המפורסם, אבל לא התרשמתי ביותר; מאז ומתמיד בני אדם מעניינים אותי יותר ממבנים, גם מהיפים והמפוארים ביותר. משם המשכתי לכלכותה, שם לנתי אצל האחיות הכרמליות. בכלכותה ביקרתי בביתה ובקברה של האם תרזה, שתצלומיה תלויים על קירות חדר ההנצחה הצנוע. הבית עצמו, שהתקבל כתרומה, יפה ואפילו מפואר, עשוי שיש לבן. בקומה השנייה מצוי אולם ענקי ובו מאתיים מיטות קטנות, שבכל אחת מהן שוכבים שני תינוקות חסרי בית, שנאספו ברחובות העיר ובפחי הזבל. אלו הם תינוקות המיועדים לאימוץ, אחדים מהם נכים וחלשים מאוד. אף שהמקום היה מפואר מדי לטעמי, יכולתי לחוש שרוחה של האם תרזה שורה על הנזירות שטיפלו בתינוקות.

משם המשכתי אל מדראס, שם מתגורר ידידי קומנאן. הדרך עברה עלי בריב עם אלוהים וישוע. חשבתי: ישוע התענה שלושה ימים, אך ילדים אלו סובלים מרגע לידתם. התשובה שמצאתי בתוכי לבסוף: ישוע בא להראות לנו איך לחיות, ועלינו לפעול בהשראת רוחו ולמצוא לילדים

הללו בתים טובים. כל חיי נוכחתי כי הנזק שנגרם לילדים הגדלים ללא תמיכה וחמימות של משפחה טובה הוא נזק בלתי-הפיך.

במדראס קומנאן קיבל את פני בפרחים. למחרת הוא הביא אותי לחצר שבבית-ספרו, ואחרי מסדר הבוקר ביקש שאומר לחניכיו כמה מילים, אמרתי להם: "ארבעים שנה אני בדרך אליכם, והנה סוף-סוף הגעתי!" דמעות חנקו את גרוני.

ביקורי הראשון בהודו אף שהיה מרגש ועמוס חוויות לא השיג את מטרתו הראשונית - מציאת מועמדת לאימוץ. לאחר שחזרתי לארץ קיבלתי מידידתי בפולין, כריסטינה בודניצקי, כתובת של מוסד לשיקום מצורעים בהודו. התקשרתי למנהלת המוסד, רופאה פולנייה קתולית, שנפגעה בילדותה ממחלת הפוליו (ועד היום היא נעזרת בקביים להליכה). המוסד שאותו היא מנהלת נמצא בראייפור, ובו ארבע מאות ושלושים חניכים, רובם ילדים, אך חוסים בו גם מבוגרים וקשישים.

לביקורי השני בהודו יצאתי בשנת 2000, והפעם נלוותה אלי רופאה צעירה, מתנדבת מפולין. הגענו לראייפור אל המוסד לשיקום חולי צרעת. זמן קצר לאחר הגיעי לשם, צדה את עיני ארטי, ילדונת קטנה ורזת גפיים להחריד, בעלת עיניים עצובות. מיד ידעתי שאותה אני רוצה לאמץ. התברר שמלידה היא סובלת מהצטברות של נוזלים בראשה, דבר שגרם לה לפגיעה מוחית קשה. אמה חשבה שהיא לא תשרוד ולכן לא טיפלה בה. לבסוף הביא אותה האב למוסד, וטען שהתינוקת יתומה מאם. מצבה בעת שהתקבלה - בשעת לילה מאוחרת - היה קשה מאוד, ומיד היא נמסרה לטיפול המסור של המנהלת עצמה. אך גם לאחר שיצאה מכלל סכנה, הנזק המוחי היה בלתי ניתן לתיקון. החזקתה במוסד, כמו החזקת ילדים אחרים, עולה עשרים דולרים לחודש, סכום שאני מעבירה עבורה מדי שנה, ואף ציוויתי להמשיך ולהעבירו למוסד

לאחר מותי. מדי פעם אני מתקשרת למוסד לשאול לשלומה, ומקבלת תצלומים שלה. רוב הילדים במוסד זה ממומנים על ידי אנשים מפולין. בראיפון גם ביקרתי בבית-ספר גדול שמופעל על ידי הנזירים הפלוטינים. בשירון של החניכים במקום קראתי את השורות הבאות:

"הזמן לשמוח הוא עכשיו,
המקום לשמוח הוא כאן,
הדרך לשמחה היא לשמח אחרים -
וזהו סוד החיים!"

התרגשתי מאוד לקרוא את המילים הללו, ובכיתי מקנאה על החינוך המעולה שלו זוכים הילדים הללו. ואצלנו?....

משם נסעתי עם ידידתי הרופאה המתנדבת לבנגלורה. ביקרתי שם בפנימייה לעיוורים המנוהלת נזירות פרנציסקניות פולניות. ביקרתי גם במוסד המופעל בידי נזירות של האם תרזה. מקצת הילדים באולם השינה הגדול שכבו במיטות רטובות, וליד המיטות היו מונחות צלחות עם אוכל. נשים הודיות מתנדבות הגיעו להאכיל את הילדים. מקצת הילדים שגדלו במוסד זה, רובם מפגרים בשכלם, ממשיכים לשהות שם בבגרותם ולטפל בחוסים הצעירים.

הנזירות מבנגלורה ארגנו לנו רכב לביקור אצל האחיות רגינה, נזירה פולנייה בת שמונים ושש, שהזמינה אותי להתארח במנזר שהיא עצמה ייסדה. המקום נמצא מהלך יום נסיעה מבנגלורה, באזור כפרי נחשל מאוד. הנזירה רגינה קיבלה את פנינו בחום, והנזירות ליוו אותנו לסיור במקום; הן מתפקדות שם כעובדות סוציאליות ומסייעות למקומיים בפיתוח תעשייה של ייצור משי מתולעי משי, לצד זה הן עסוקות בהקמת בית-ספר מקומי.

ארטי, התינוקת שאימצתי (2000)

ארטי, במוסד בהודו (2004)

בכפרו של ידידי, קומנאן. (הודו, 2000)

עם מארחי הרופא והגורו שלו. (2000)

מהמנזר של האחות רגינה חזרנו לבנגלורה ומשם למדראס אל קומנאן, שכדרכו קיבל אותנו בשמחה ובכבוד רב. קומנאן הפגיש אותנו עם בני משפחתו וידידיו, ולאחר שחליתי שם במחלה נגיפית, קנה עבורי כרטיס טיסה לניו-דלהי. בניו-דלהי נחתי מעט אצל הנזירות הכרמליות, ואחר נסעתי ללוקנאו, לשם הוזמנתי על ידי מכר, רופא הודי, שעמו התיידדתי בכנס שירה שנערך בסלוניקי בקיץ 1999. הביקור אצל הרופא ואשתו הפרופסור לסטטיסטיקה, היה מעניין ומאלף. למדתי מהם הרבה על אודות התרבות ההודית. מארחי השתוקק להכיר לי את הגורו שלו, שחי במרחק חצי יום נסיעה משם. נסענו ופגשנו את הגורו. האיש הקדוש נהג בפשטות, והבטיח לי להתפלל לשלום במזרח התיכון. לאחר שישה שבועות חזרתי לארץ.

מי שביקר בהודו רוצה לחזור אליה. זו מדינה מרתקת, ואנשיה היפים פתוחים כל-כך לזר.

פעילות לקירוב-לבבות בין יהודים וערבים

אני מאמינה ששלום בין עמים מתחיל "למטה", בקשרים האישיים שיוצרים אנשים בני לאומים שונים. אלמלא נהגו הפוליטיקאים והממשלות שלנו בטיפשות ובאטימות-לב ביחסם לערבים בארץ, היו הדברים נראים טוב יותר.

רות ליס, מכרה שלנו מחיפה, איבדה במלחמת ששת הימים את בנה. היא חשבה: מה לי כל הניצחון אם איבדתי את היקר לי מכול, וגם בצד השני יש אלפי אמהות שכולות? בעקבות זאת היא הקימה ארגון נשים יהודיות וערביות לקירוב-לבבות. במסגרת פעילות זו היינו נפגשות בכל

בפגישה של ארגון "גשר"

עם שכנות בדואיות צעירות

שכניי הבדואים וידידתי הפולניה
תרזה ליסטק (חיפה, 1987)

פעם בביתה של חברה אחרת. הכלל הנהוג שם היה שלא לדבר על נושאים פוליטיים כדי שלא ליצור מחלוקת. אני דווקא חולקת על כך – לדעתי, חשוב לדבר על נושאים שנויים במחלוקת, אבל לא רק עליהם. אני מאמינה בכוחה העצום של האהבה לנצח חשדנות ואיבה. פעם, כשנסעתי במונית בדרכי מהר הזיתים, התיישבתי ליד שתי נשים ערביות, צעירה וזקנה. הן הביטו בי באיבה, ואני הפניתי מהן את פני באי-נוחות ורק חשבתי והתפללתי: "למה הן שונאות אותי, הרי אני אוהבת אותן!" הצעירה שבהן פנתה אל המבוגרת בערבית (היא לא ידעה שאני מבינה מעט ערבית): "מה האישה הזו רוצה ממני?" הזקנה השיבה לה: "היא רוצה שתחייכי אליה." אז הפנתה אלי הצעירה מבט וחייכה, ואני השבתי לה חיוך. עזבנו את המונית מחייכות.

בתקופת לימודי באוניברסיטת חיפה הכרתי סטודנטיות ערביות שהתקשו להשיג חדר למגורים. הזמנתי אותן לגור בדירתי. בהתחלה היו אלה שתי בנות מכפר סמייה, אחר כך נערה מכפר יסף, שגם עזרה לי בטיפול באישה משותקת שטיפלתי בה בביתי, ועוד.

באותה תקופה עלה בי הרעיון להקים חוג בית של סטודנטים יהודים וערבים לשם קיום דיאלוג וקירוב לבבות. חשבתי שהחוג צריך להיות חוג אינטימי עם מעט משתתפים, כך שיוכל להיווצר דיאלוג אמיתי. החלטתי שהמספר הרצוי הוא ארבעה סטודנטים יהודים וארבעה סטודנטים ערבים. כתבתי מודעה בכיתת הלימוד של החוג למחשבת ישראל: "דרושים ארבעה יהודים ושונאים ערבים" (ועל כך הגיב אחד הסטודנטים, אשר, בוגר ישיבת חברון: "הייתי בא בשמחה, אלא שאינני שונא ערבים, אני דווקא מחבב אותם..."), וכן כתבתי מודעה בחוג ללימודי המזרח התיכון, כשהזמינה סטודנטים ערבים למפגש. באותו

ערב של יום חמישי, לאחר יום הלימודים, כבר נפגשנו בביתי לפגישתנו הראשונה. בהתחלה האנשים התווכחו איזה צד בסכסוך היהודי-ערבי פגע יותר באחר. אחר כך הכנו ארוחה קלה וסעדנו יחדיו. אני אמרתי: כבר מספיק פגענו אחד בשני, אולי נחשוב מה אנחנו יכולים לבנות יחד? האווירה השתנתה. כך יצא לדרך החוג של ימי חמישי, שבו החלפנו דעות - סטודנטים יהודים וערבים - והכרנו זה את זה כבני-אדם.

בימי הראשונים לאחר שהגעתי לארץ הכרתי את הכומר ברונז, שחלם להקים כפר בין-דתי. בתחילת שנות השבעים חלמו קרם עור וגידים: אדמות שהיו שייכות למנזר השתקנים שבלטרון הושכרו לכפר, הקרקע הוכשרה ונוקתה ממוקשים, והוקם היישוב נווה-שלום, יישוב יהודי-ערבי שמקיים חיים משותפים בין-דתיים הלכה למעשה. יצא לי לבקר שם כמה פעמים וגם להשתתף בסמינרים שונים שנערכו שם. באחד מהם הכרתי את רחל בת-אדם (רוזנצוויג), שעסקה באותה תקופה בפעילות לגישור בין עמים ואף הקימה חוג "שותפות", במסגרתו ניסתה לקרב בין יהודים וערבים וגם ניסתה לפתור את בעיית עקורי איקריט ובירעם. התוכניות היו יפות, אבל בסופו של דבר, לא התממשו.

כשפרצה מלחמת לבנון חשתי בתוכי התנגדות חזקה לכל מה שקורה סביבי. זמן קצר אחרי פרוץ המלחמה ההיא, התארגנו באופן ספונטאני קבוצה של נשים חיפאיות, ועמדו מדי יום ביומו ליד בית-הקרנות בהדר, להפגין נגד המלחמה. אבל המלחמה ההיא נמשכה, ואני הרגשתי שאם היא לא תיפסק לא אוכל להמשיך לחיות בארץ. חשבתי שאסע להודו ללמוד את תורתו של גאנדי. התקווה חזרה אלי רק לאחר שנוכחתי בהפגנת הענק שהתקיימה בתל-אביב בעקבות הטבח בסאברה ושתילה; הרגשתי שבכל זאת יש לעם הזה מצפון, ויש עם מי לעבוד.

כיום, למרות התנגדותי הרבה לדברים רבים שקורים במדינה: לכיבוש שאוכל בנו (וכל כיבוש הופך לבסוף את הכובש לקורבן של התנהגותו), לפעילות הכוחנית והבלתי-הומאנית של צה"ל בשטחים ולנזק שכל זה גורם לחיילים שלנו - בכל זאת אני חשה היום שכאן הוא ביתי וכאן מקומי. אני אוהבת את הנוף של הארץ ואת אנשיה. היום ישראל היא המקום שלי, אין לי מקום אחר, ואינני רוצה מקום אחר. כל תפילתי היא שנהיה עם ראוי לשמו, "אור לגויים" - כמאמר הנביאים, ושנגשים את הייעוד האלוהי - "עם סגולה", עם ה' - המוביל בעקבותיו גויים לארץ המובטחת.

טוב שכן קרוב...

אמי לימדה אותי: כפי שתתנהגי עם זולתך, כך ינהגו איתך. ועוד לימדה אותי: אין נכס יקר משכנים טובים. בכך נוכחתי כל ימי חיי ובאופן מרגש במיוחד לאחר השריפה שפרצה בדירתי לפני כשנה וחצי וכלתה אותה. ב-17.2.2004 פרצה בדירתי שריפה, ובעקבותיה נותרתי כמעט בחוסר-כול, לא היה לי שום ביטוח על הדירה. השכנים שלי בשכונת נוה יוסף נחלצו לעזרת, הם רצו לאפשר לי להמשיך לחיות בדירתי בשלווה ובאשר. הם אספו כסף, עבדו בהתנדבות ושיפצו את הדירה, וכל אותה תקופה אירחו אותי בבתיהם. בסופו של השיפוץ קיבלתי דירה יפה ומסודרת עוד יותר משהיתה בתחילה, ארמון של ממש הכינו לי! במחווות קטנות ומרגשות הם גילו דאגה לכל צרכי, גם הפעוטים ביותר, רק על-מנת לשמח אותי.

בימי השואה אמרה לי אמי כי הכרת-התודה שהיא חשה כלפי מציליה הפולנים היא כה גדולה עד שידרשו ממנה חיים שלמים על-מנת לגמול להם. הכרת תודה כזו חשה גם אני אל שכניי, היקרים לי מאוד, בשכונת נוה-יוסף.

לעתים נדמה לי שאלי כיוון הנביא יחזקאל בדבריו:

"ואעבור עלייך ואראך מתבוססת בדמיך, ואומר לך בדמיך חיי ואומר לך בדמיך חיי. רבבה כצמח השדה נתתיך ותרבי ותגדלי ותבואי בעדי עדיים שדיים נכונו ושערך צימח ואת ערום ועריה. ואעבור עלייך ואראך והנה עתך עת דודים ואפרוש כנפי עלייך ואכסה ערוותך ואשבע לך ואבוא בבריתי אותך נאום אדוני ה' ותהיי לי" (יחזקאל ט"ז 6-8)

האח דניאל, על הר משה (סיני, 1988)

על הר משה עם בתו של צ'סלאב, הסנדק שלי ונזירה הודית (1988)

פגישה עם ידידתי במנזר הכרמליתי בנצרת (2003)

על קברו של האח דניאל, בכפר סמיר (2003)

במסיבת יום הולדת בביתי (1995)

סדר פסח בביתי, לאחר השריפה (2003)

חגיגת יום-הולדת 80 לסטלה, ב"בית הקהילה", 3.12.05

החגיגה נערכה בבית הקהילה, ביום חמישי, 3.12.05, בשעה 18:00.

בחברת ידיד מפולין על רקע הגן הבהאי (2003)

חובקת את השה האובד (עכו, 2003)

פעילות חברתית ומחאה פוליטית

תצלומים של הצלם יאיר גיל. באדיבות הצלם.

www.yairgil.com

משמרת מחאה של "נשים בשחור"
המושבה הגרמנית, חיפה

משמרת מחאה של "נשים בשחור" בכיכר, מתחת לגן הבהאי.

משמרת מחאה של "נשים בשחור" בכיכר

בתום משמרת מחאה, משקה את הצמחים בביכר

יום עבודה לטובת שכונת חליסה, חיפה (2003)

צילומים יאיר גיל

אלי ויזל: המלחמה באדישות

מלחמה באדישות היא ערך מרכזי בהשקפת עולמי.
תמיד האמנתי כי ניגודה של אהבה אינו ייאוש, אלא אדישות;
ניגודה של תיקווה אינו ייאוש, אלא אדישות.
אדישות אינה ראשיתו של תהליך, היא סיומו.
אם ניתנת בידכם הבחירה בין ייאוש לאדישות,
בחרו בייאוש, ולא באדישות, כי מייאוש עשויה לצמוח שליחות,
אבל מאדישות - דבר לא יצמח.

**סיפור-חייה יוצא
הדופן של כוכבה
(סטלה) צור:
אנטישמית בגטו,
קומוניסטית במנזר,
קוסמופוליטית בקרב
'העם הנבחר'; שוחרת
צדק, שלום ואחוות,
ומנצחת באהבה.**

סטלה נולדה למשפחה יהודית מתבוללת בפולין. היא שרדה את ימי השואה בגטו לושיצה ובכפרים, וניצלה הודות ליחידים שהסתירוה תוך כדי סיכון חייהם. במהלך תקופת המלחמה התנצרה סטלה, ואחרי המלחמה בחרה לחיות כנזירה במנזר כרמליתי בפולין. ב-1969 עלתה לישראל, וכעבור שנתיים נפרדה מן המנזר, ומאז היא חיה חיים של עבודה, אהבה ונתינה מתמדת בעירה האהובה, חיפה.

סטלה, שראתה אנשים גוססים ומתים מול בית-הקפה בגטו וארשה, אינה שוכחת לעולם את המראות ואת הלקחים של הימים ההם. בכל מקום היא רואה את הרעב, את הנואש ואת הזקוק לעזרה.

"סטלה ראתה בגטו אדם גוסס ששכב ליד הכניסה לבית-קפה, הוא קפא מקור. היא ראתה בסבל של אנשים רבים... העניים לא קיבלו את העזרה שנשלחה אליהם... כך המצב גם היום - ילדים גוססים למוות תוך כדי ציפייה לעזרה... אבל היו גם צדיקים... וזיכרונותיה של סטלה הם אנדרטת-זיכרון לאנשים אלה, שהיו קרן של אור בתקופה חשוכה." Heinz Schewe, מתוך Israel Nachrichten,

7.5.1993